

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

ГУЛЧЕҲРА ХЎЖАНОВА

«Ҳибат ул-ҳақойиқ» ҳақиқатлари

ФАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ – 2001

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори **И.ҲАҚҚУЛОВ.**

Тақризчилар:
ЎзР ФА академиги **А.П.ҚАЮМОВ,**
доцент **Р.ШАРИПОВ.**

Хўжанова, Гулчеҳра.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” ҳақиқатлари. /Масъул муҳаррир: И.Ҳаққулов. –
Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 2001. – 112 б.

Мустақиллик туфайли биз ўз тилимиз ва динимизга эга бўлдик. Шу билан бирга қадимий кадриятларимиз ҳам қайта тикланди. Ўтмиш меросга, уларни тиклаш ва тадқиқ этишга бўлган муносабатлар ҳақиқий ўрнини топди. Жумладан, мумтоз адабиётимиз тарихига оид изланишларга кенг йўл очилди. Мазкур монографияда қадимги туркий адабиётнинг забардаст вакилларидан бири Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари, унинг маъно-моҳияти ва бадий хусусиятлари атрофлича таҳлил қилинади. Шоирнинг инсонларни маънавий етукликка чорловчи фикр-қарашлари, панд-насихатлари, миллий ўзликни англаш ва барқамол авлодни тарбиялашдек муҳим вазифага хизмат қилиши билан ҳам қимматлидир.

Монография адабиётшунослар, аспирантлар, шунингдек, олий ўқув юртларининг ўқитувчи ва талабаларига ҳамда кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

83.3(5У)

X 4702620104-86 - қатъий буюртма. 2001
M352(04)-2001

ISBN 5-635-02072-0

© Гулчеҳра Хўжанова,
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 2001 йил.

МУҚАДДИМА

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, ўтмишда яшаб ижод этган илм-фан, санъат ва адабиёт арбоблари меросини ҳар жихатдан кенг ва пухта ўрганиш янги босқичга кўтарилди. Бу, албатта, табиий ва қонуний жараён ҳисобланади. Чунки, бадиий ижодда аксини топган тарихий қадрият ва ҳақиқатлар наинки маълум бир давр, балки ҳамма замонлар учун ҳам катта аҳамият касб этади. Ҳар бир инсоннинг ҳаётий тажрибаси унғача яшаб ўтган одамлар ҳаёт тажрибасининг ўзига хос давомидир. Шунинг учун инсон ўзлигини англашда ҳамда миллат, юрт манфаати учун муҳим бир иш қилишда шу тажрибалардан сабоқ олишга эҳтиёж сезади. Адабиёт эса ана шу эҳтиёжни қондиришга яқиндан ёрдам бера олади.

Биз комиллик ва ватанпарварликнинг деярли ҳамма ҳақиқат ва мезонларини адабиётдан топамиз. Зеро, адабиёт гўзал ахлоқ, қалб ва руҳ камолотининг ўзига хос мактабидир. Мумтоз адабиётимизнинг ўнлаб йирик намоёндалари ижодиёти мана шу ҳақиқатни тўла-тўқис исботлайди. Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов таъкидлаганларидек, «Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждоқларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғояг улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда

муҳим вазифа бўлиб»¹ колганлиги ҳам тасодифий эмас. Чунончи, узоқ вақтлар маданий меросимиз бир ёклама тадқиқ қилинди. Шўро тузуми мафкураси синфийликни биринчи ўринга қўяр, асарларни кўпроқ сиёсий, мафкуравий мақсадларга қараб баҳолашга ундарди.

Мустақилликнинг бизга берган кенг имкониятларидан бири, узоқ тарихга эга бўлган бой адабий, маданий ва маънавий меросимизни тўла тадқиқ ва таҳлил қилишга йўл очганидир. Шу боис, мумтоз адабиётимизнинг муҳим таркибий қисми бўлган диний-тасаввуфий ижод намуналари, шунингдек, исломий ғояларга таяниб яратилган асарлар ҳам тўғри баҳосини ола бошлади.

Академик А. Қаюмов ёзганидек, “XI асрда ҳозирги Ўрта Осиё ерида қорахонийлар давлати бўлган. Унинг чегаралари Каспий қирғоқларидан Иссиқкўл ёкаларигача, ундан Кошғар томон чўзилган эди. Бу ерларда яшовчи халқлар асосан туркий халқларнинг турли-туман уруғлари бўлишган. Марказлашган давлат, ҳамма вақт маълум иқтисодий ва маданий юксалишни вужудга келтиражаги аниқ. Қорахонийлар давлати ҳам шундай бўлди²”. Ана шунинг учун ҳам қорахонийлар ҳукмронлиги даврида Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойик” каби ўлмас адабий обидалари яратилган эди. Маълумки, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари 1076–77 йилларда ёзилган бўлиб, у туркий

¹ Каримов И. Ўзбекистон булук келажак сари. -Тошкент, 1998, 524-б.

² Қаюмов А. Қадимият обидалари. -Тошкент, 1972, 3-бет.

тилда яратилган қомусий асардир. Китобнинг Муҳаммад бин Абу Бакр Дамашкий томонидан кўчирилган ягона нусхаси Истанбулда сақланади. Лекин “Девону луғотит турк” шу қадар кўп олим ва тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб этганки, бугун уларнинг номи ва ишларини тўлиқ кўрсатиш анча мушкулдир. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки “Девон” фақат тилшунослар учун эмас, адабиётшунослик, тарих ва этнография, фольклоршунослик каби фан соҳалари учун ҳам ниҳоятда қимматли маълумотларни ўз ичига олган. Ундаги шеърӣ парчалар эса исломгача бўлган ва исломдан кейинги туркий адабиётнинг оғзаки ҳамда ёзма намуналари сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, туркий адабиётдаги дoston, қасида, марсия, рубоӣ, қитъа сингари адабий жанрларнинг юзага чиқиши ва тарихий тақомилини тадқиқ этишда Махмуд Кошғарийнинг китобидан ўрин олган шеърӣ парчаларни назардан қолдириб, кўзланган натижага эришиб бўлмайди. Қадимги туркий адабиётнинг дoston жанридаги улкан ютуқларини намойиш этувчи илк асар, шак-шубҳасизки, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”идир.

XI асрнинг истеъдодли шоири, олим ва мутафаккири Юсуф Хос Ҳожиб томонидан яратилган ушбу дostonда давлат бошқаруви, жамият ва шахс муносабати, илм-фан ва қомил инсон муаммолари ўзига хос тимсол ва ифодаларда маҳорат билан тасвирлаб берилган.

Бу асарлар орасида “Ҳибат ул-ҳақойиқ” алоҳида мавқе ва ахлоқий-таълимий қимматга эга. Негаки, у туркий тилда яратилган ва ҳамма ижтимоӣ табақалар томонидан зўр эътибор билан ўқи-

либ келинган панднома, яъни илм ва маърифатни улуғловчи ўзига хос ахлоқ китобидир. Бу пурҳикмат панднома китобхонни комилликка ундовчи жуда кўплаб ибратли фикрларнинг бебаҳо хазинаси ҳисобланади. Ундан баҳраманд бўла олиш эса жаҳолат, илмсизлик, нодонлик ва гумроҳликка қарши боришнинг айна ўзидир.

Аҳмад Югнакийнинг ҳаёти ва ижоди ўзбек, усмонли турк, рус ва бошқа халқлар олимлари томонидан маълум даражада тадқиқ этилган. Адабиётшуносликда унинг таржимаи ҳоли ва бизгача етиб келган ягона асари — «Ҳибат ул-хақойик»ни илмий ўрганган талайгина ишлар мавжуд. Лекин Югнакийнинг яшаган даври, адабий мероси, хусусан, “Ҳибат ул-хақойик”нинг ғоявий-бадий хусусиятлари ханузгача махсус тадқиқ қилинмаган. Бундай тадқиқотни амалга ошириш учун фақат Югнакий асари доирасида иш кўриш кифоя қилмайди, албатта. Бунда Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асарларига ҳам мурожаат қилиш зарурати туғилиши шубҳасиздир. Биз масаланинг мана шу жиҳатларини ҳисобга олиб, “Ҳибат ул-хақойик”нинг туркий адабиёт таракқиётига ўтказган таъсирини ҳам далиллар билан кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Аҳмад Югнакий валоят ва каромат соҳиби бўлган беназир зотдир. Демак, у ислом дини қонунқоидаларини чуқур билиш, уларга амал қилиш билан бирга тасаввуф таълимотидан ҳам яхши хабардор бўлган. “Ҳибат ул-хақойик”да Адиб Аҳмаднинг тасаввуф ва жавонмардлик ғояларидан илҳомланиб ёзган сатрларига тез-тез дуч келишимиз бежиз эмас. Бу ҳақда биз имкон да-

ражасида мулоҳаза юритдик ва “Ҳибат ул-ҳақойик”нинг бадиий хусусиятларининг айрим жиҳатларини алоҳида фаслда ёритиб бердик.

Маълумки, “Ҳибат ул-ҳақойик”нинг илмий-танкидий матни ва факсимилиси 1951 йилда турк олими Р.Р. Арат (Рашид Раҳматий Арат) томонидан эълон қилинган. Ушбу китоб 1992 йилда қайта нашрдан чиққан эди. Асарнинг Ўзбекистондаги наشري эса, 1971 йилда филология фанлари доктори Қ. Маҳмудов томонидан амалга оширилди. Биз ўз ишимизда мана шу икки нашрга асосий манба сифатида таяндик. Ўзбек адабиётшунослигида қадимий туркий адабий ёд-горликларни тадқиқ қилишда катта тажриба тўпланган. Шу боис, мазкур китобни ёзишда Абдурауф Фитрат, А. Қаюмов, А. Ҳайитметов, А. Рустамов, Қ. Маҳмудов, Б. Тўхлиев, Н. Раҳмонов каби олимларимиз яратган асарлардан фойдаландик.

Китобнинг кўлөзмасини ўқиб, қимматли фикрларини билдиргани ва яқиндан ёрдам кўлини чўзганлари учун, Ўзбекистон Республикаси ФА академиги А.П.Қаюмовга ҳамда Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг филология фанлари доктори И. Ҳаққулов раҳбарлик қилаётган Навоий бўлими ходимларига чин дилдан миннатдорчилик билдираман.

I

АҲМАД ЮГНАКИЙ ЯШАГАН ТАРИХИЙ ҲАЁТ ВА “ҲИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ”НИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Ўтмишдан яхши маълумки, туркий халқлар ўз тарихлари мобайнида бир неча йирик салтанатларни барпо қилганлар. Шулардан бири қорахонийлар ҳокимиятидир. Қорахонийлар салтанати туркийлар бино этган мусулмон давлат сифатида дунёга келган. IX асрдан бошлаб ҳоконийлар номини олган ва мустақил ҳокимият эгаси бўлган қорахонийлар, X асрнинг ўрталарида ўз ҳоконлари Сотук Буғрохон ислом динини қабул этгач, мусулмон бўлиб яшай бошлаганлар. Қорахонийлар X аср ярмидан то XI аср охирларигача Ўрта Осиёнинг улуғ ва қудратли давлати сифатида фаолият кўрсатган. Айниқса, Мусо Буғрохоннинг укаси Ҳорун Буғрохон ҳукмронлик қилган даврларда бу давлатнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва сиёсий куч-қудрати ортиб, бошқарув чегаралари янада кенгайган. Ҳорун Буғрохон қирқ йил давлат тепасида турган. У аввал Фарғонани қўлга олгандан кейин Самарқандни эгаллаб, Бухорога юриш қилган. Бухородаги Сомоний салтанати ҳукмдори Амир Нух Ҳорунга урушсиз таслим бўлиб, шаҳарни тарк этади. Ҳорун Самарқандни Фарбий Туркистон марказига айлантиради ва шу ердан туриб Мовароуннаҳр ўлкаларини бирин-кетин ўз ҳукмига олади.

Қорахонийлар замонида Кошғар, Болосоғун, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарлар илм-фан,

маданият марказлари мавқеига эришади. Сотук Буғрохонга ўхшаб Ҳорун Буғрохон ҳам мадраса ва кутубхоналар қуриш, илм ва ижод вакилларини ўз химоясига олишга алоҳида эътибор беради.¹

Қорахонийлар подшоҳлигининг улuf хизматларидан бири давлат ва сарой тилининг туркий бўлганлигидир. Чунки, уларнинг қўл остидаги жойларда халқнинг аксарият кўпчилиги туркий қавмлар эди. Бу эса ўз навбатида туркий тилдаги адабиётнинг ривож топиши ва бир неча ўлмас бадий обидаларнинг дунёга келишига имкон берди. Булар туркий-исломий адабиётнинг дастлабки намуналари бўлмиш Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарларидир. Албатта, ушбу асарларнинг ҳар бири ўзига хос ва янгиликларга бой ижод маҳсули бўлса ҳам, улардаги образлар яратиш, дунёни бадий идрок этиш ва уни тасвирлаш усулларида араб, хусусан, форс-тожик адабиёти билан кўпгина яқинликлар кузатилади².

Маълумки, туркий адабиётда ахлоқ-одоб, панд-насихат, комиллик фазилатларига даъват, яъни дидактик тамойил доимо муҳим ўринни эгаллаб келган. X-XII асрлар мобайнида дидактик мавзуларга қизиқиш кучайиб борганки, бунинг ёрқин бир натижаси Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асаридир. Улуғ шоирнинг таржимаи ҳоли, ижодиёти тўғрисида бизгача тўлиқ маълумотлар етиб келгани йўқ. Адиб Аҳмаднинг

¹ Buğra M. Dođu Türkistan tarihı. -Ankara, 1987, s. 184-187.

² Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари. -Тошкент, 1991, 6-бет.

хаёти ва ижодидан баҳс юритган тадқиқотчиларнинг деярли барчаси “Ҳибат ул-хақойик”нинг охирида берилган (Амир Сайфиддин қаламига мансуб) қайдларга мурожаат этганлар. Унда айтилишича, “Адиблар адиби, фозиллар боши” бўлган Аҳмад Югнакий Маҳмуд номли фозил бир зотнинг ўғли эди. У таваллуд топган сафоли ва хушхаво манзилнинг номи Югнақдир:

*Атоси оти Маҳмуд Югнакий,
Адиб Аҳмад ўғли, йўқ ул ҳеч шаки*³.

Туғма кўр бўлиб туғилишига қарамасдан (“Туға кўрмас эрди адибнинг кўзи”) бу улуғ зот авлодларга “Ҳибат ул-хақойик” номли қимматли бир асарни мерос қолдирган:

*Китобнинг оти эрур Ибатул –
Ақойик, иборат арабтин ўшул*

Мазмуни: Китобнинг оти “Ҳибат ул-хақойик”дир, бу ибора арабчадир (97-бет).

Адиб Аҳмаднинг туғилган санаси аниқ бўлмаса-да, таваллуд топган жойи Югнаклиги маълум. “Югнак қаерда жойлашган?” деган саволга келсак, бунга ҳанузгача қатъий жавоб йўқ. Ибн Хавқал, Ибнул Яъқуб, Р.Р. Арат, В.В. Бартольд сингари бир қатор олимлар Югнак шаҳри (қадимий шакли “Ағнок”) Самарқанд атрофида жойлашганлигини қайд этишган⁴.

Атоқли шарқшунос Е.Э. Бертельс Югнакни Фарғона водийсида жойлашган деб ҳисобласа,

³ Аҳмад Югнакий. Ҳибатул-хақойик. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қ. Маҳмудов. -Тошкент, 1971, 96-бет. (Бундан кейинги мисоллар ҳам мазкур китобдан олинди, бети каведа кўрсатилди).

⁴ Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул хақойик” асари ҳақида. -Тошкент. 1972, 14-бет.

профессор Н.М. Маллаевнинг изохи эса бундай: “Югнак (ёки Юғнок) номли жой Фарғона водийсида ҳам, Туркистон ва Самарқанд атрофида ҳам бўлган. Лекин Аҳмад Югнакийнинг булардан қайси бирида таваллуд топгани аниқ эмас⁵.

Филология фанлари доктори К. Махмудов “Туркистон (Ясси) шаҳридан 20-25 км шарқий жанубда жойлашган Югнак қишлоғи яқинидаги Югнак тепа қадимги Югнак шаҳрининг харобаси бўлса ажаб эмас»⁶, — дейди.

Шу масала хусусида баҳс юритган турк олими М.Ф. Кўпрулу ёзади: «Биз Югнакнинг Самарқанд атрофидаги «Юғнок» эканлигини олдин айтган эдик. Кейин бу фикр Ковальский ва Ж. Дени томонидан қабул этилди»⁷. Мумтоз адабиётимизнинг йирик билимдони Абдурауф Фитрат Кўпрулу қарашларини ёқлаб, «Югнак» «Мўжам ул-булдон»да Самарқанд атрофида кўрсатилган «Югнак — Юганак» қишлоғидан бошқа бир нарса эмасдур»,⁸ — деб ёзади. Аҳмад Югнакийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганган татар олимлари ҳам Югнакнинг Самарқанд атрофида эканлигига ишонч билдиришган⁹.

Албатта, Югнакнинг географик ўрни, яъни қаерда жойлашганлигини қатъий белгилаш ёки баён этиш бизнинг вазифамиз эмас. Лекин кўпчилик олимларнинг, хусусан, Абдурауф Фитрат, Р.Р. Арат ва М.Ф. Кўпрулуларнинг фикрларини қувватлаб, Югнак Самарқанд атрофида жойлашган демоқчимиз.

⁵ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. -Тошкент, 1976, 139-бет.

⁶ Махмудов К. Кўрсатилган асар, ўша бетда.

⁷ Köprülü M.F. Türk edebiyati tarihi. -Istanbul, 1926, s. 175.

⁸ Фитрат А. Айбагул ҳақойик. “Маориф ва ўқитгувчи”, 1928, 10-сон.

⁹ Қаранг: Татар эдэбияты тарихы. 1-том, -Қозон, 1984, 79-бет.

Хўш, Адиб Аҳмад қачон ва қанча умр кечирган? Агар бу саволга аниқ жавоб топилганда эди, «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг ёзилиш вақти ҳам аниқланган бўларди. Аммо масаланинг бу жиҳати ханузгача мунозарали бўлиб қолмоқда. Баъзи олимлар «Ҳибат ул-ҳақойиқ»ни X–XII асрга мансуб адабий ёдгорлик сифатида баҳолашса¹⁰, кўпчилик тадқиқотчилар уни XII–XIII асрларда ёзилган деб ҳисоблайдилар¹¹.

Ўзбекистонда Аҳмад Югнакий асарига қизиқиш ўтган асрнинг йигирманчи йилларида бошланган. Профессор Абдурауф Фитрат 1927 йилда чиқарган «Ўзбек адабиёти намуналари» антологиясида «Ҳибат ул-ҳақойиқ»дан парчалар киритган эди.

Шундан сўнг, ўша даврнинг энг оммавий журнали «Маориф ва ўқитғувчи» (1928, 10-сон) Фитратнинг «Айбатул ҳақойиқ» номли мақоласини эълон этди. Бунда устоз Фитрат

¹⁰ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, стр. 316; Баскаков Н.А. Тюркские языки. -М., 1960, стр. 171; Abdurrahman Güzel. Dini – Tasavvufi türk edebiyati. -Ankara, 1999, s. 118.

¹¹ Necib Âsim, Hibetü'l-hakayik. (1. ksm.: metin, tercüme ve izah, 2. ksm.: faksimile), -Istanbul, 1918; Köprülü M.F. Aybetü'l-hakayik'a dâir, Türkiyat, I, 1925; Шу муаллиф: XII-inci asır türk şâiri Edip Ahmet, Türkiyat, I, 1925, 255-257; Шу муаллиф: Hibetü'l-hakayik'a âit yeni mâlûmat, Türkiyat, 1928, II, 546-549; Фитрат А. Айбатул ҳақойиқ. «Маориф ва ўқитғувчи», 1928, 10-сон; Бертельс Е.Э. Хибат-ал-хакаик Ахмада Югнаки, - Труды САГУ, Новая серия. -Ташкент, 1945. Вып. 3. кн. 1, стр. 26-46; Маллаев Н.М. Аҳмад Югнакий — Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. -Тошкент, 1976, 138-150-б; Маҳмудов К., Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида. -Тошкент, 1972, 17-бет; «Татар эдэбиаты тарихы». 1-том. -Казан. 1984, 79-82-бетлар; Аҳмед Йүгүнеки. Ақиқат сыйы. Баспага дайиндагандар: Э. Қурьшжанов, Б. Сағындыков. -Алматы, 1985; Reşid Rahmeti Arat. «Atebetü'l-hakayik». Ön söz. -Ankara, 1992; Ahmet Caferoglu. «Karahanlılar devri türk edebiyatı». Türk dünyası el kitabı, üçüncü cilt, -Ankara, 1992, s. 52.

Нажиб Осимбекнинг нашрига асосланган. Ўзбек китобхони Аҳмад Югнакий ва унинг асари ҳақида етарли маълумотга эга бўлмаганлиги учун Абдурауф Фитрат, энг аввало, шоирнинг таржимаи холига кенгроқ эътибор қаратади. Бунда Аҳмад Югнакийнинг ҳаёти, туғилган жойи ҳамда асарининг ёзилиш сабабларига доир «Ҳибат ул-хақойиқ»да мавжуд бўлган тарихий факт ва маълумотлардан фойдаланади.

Шунингдек, Фитрат яна бир ишончли манба сифатида Алишер Навоийнинг «Насоим ул-муҳаббат» асарига мурожаат қилганлар. Бирок «Насоим ул-муҳаббат»да келтирилган бир далил Фитратни унча қаноатлантирмайди. Бу — Адиб Аҳмаднинг «Бағдод шаҳридан тўрт йиғоч» йироқда тургани ҳолда, Имом Аъзам (Абу Ҳанифа ан-Нўмон ибни Собит (699-767) раҳматуллоҳи алайҳ)дан сабоқ олгани ҳақидаги фикрлар эди. Буни у «афсонавий хабар» деб баҳолайди. Натижада олим «афсонавий хабар»лардан холи илмий ва адабий манбаларни излашга киришади. Унингча, «Адиб Аҳмаддан хабар бергувчи иккинчи маъхаз хижрий 951 да Абулҳасан Муҳаммад Боқир бинни Муҳаммад Али томонидан ёзилган «Тазкират ул-авлиё»дир. Лекин бу одам Навоийнинг «Насоим ул-муҳаббат»идаги афсонавий хабарни айнан форсийчага таржима қилишдан бошқа бир иш кўра олмаган»¹². Фитратга кўра, «Айбатул хақойиқ»ни хижрий иккинчи асрда (яъни «Кутадғу билиг» билан «Девони луғат»дан уч аср бурун) ёзилганини қабул этишга имкон йўқ. Унинг тили, услуги

¹² Фитрат А. Ўша мақола.

«Қутадғу билиг»дан бир-икки аср сўнгра ёзилганини тасдиқлайди.

Адиб Аҳмаднинг «Насоим ул-муҳаббат»да келтирилган олти мисраси Нажиб Осимбек нашрида «анча ўзгаришларга учрагани»ни ва у фойдаланган кўлёзма нусхаси мукаммал эмаслигини ҳам Фитрат алоҳида қайд этган. «Айбатул ҳақойиқ»да яна бир муҳим жихат бор: Фитрат китоб бағишланган хукмдор Дод Сипоҳсолорбекнинг кимлиги ва қаерда яшаганлигини аниқлашга жиддий ҳаракат қилади. У ёзади: «Нажиб Осимбек китобининг муқаддимасида «Дод Сипоҳсолорбек»нинг ким экани ҳақида узун тадқиқотга киришадир. Солжуқийлардан Султон Барқийруқ замонида (хижрий V асрда) Хуросон ноиби бўлгон Додбек ибни Ҳабаший Олгунтоқни, Маҳмуд Фазнавийнинг жияни бўлгон Солор Ғозийни, энг сўнграда хижрий олтинчи асрда яшаган машҳур форс шоири Рашид Ватвот томонидан махталган Тўғрул Қилич Асфаҳсолорбекни кўрсатадир. Ва шул учинчисининг «Хибат ул-ҳақойиқ»даги Дод Сипоҳсолорбек бўлганига қатъий хукм қиладур».¹³

Фитрат Адиб Аҳмад томонидан китоб бағишланган хукмдорнинг номи «Додбек» бўлмаганидек, «Асфаҳсолорбек» ҳам эмас, балки унинг «тўла унвони Дод Сипоҳсолорбек», дейди. Фитратнинг айтишича, у Дод Сипоҳсолорбек номини Ўрта Осиё форс шоирларидан Сайфи Исфарангининг девонида учратган. Хижрий 581 (милодий 1185)да туғилиб, хижрий 666 (милодий 1268)да ўлган бу шоирнинг девонидаги бир қасиданинг иккинчи байтида унинг номи тилга олинган.

¹³ Кўрсатилган мақола.

*Ғиёс Давлат дин «Додбек Сипоҳсолор»
Каҳаст аз ни килкаш дар аз тароб оташ.*

Шунингдек, Фитрат Сайфи Исфаранги девонидаги бошқа бир неча байтда ҳам Дод Сипоҳсолорбек номи учрашини аниқлаган. Шундай қилиб, Фитрат Дод Сипоҳсолорбекни «Адиб Аҳмад ҳукмдори» деб қабул қилиш фикрини илгари сурган.

XX асрнинг 30-йилларида «Ҳибат ул-хақойик»ни тадқиқ этиш юзасидан Ўзбекистонда деярли ҳеч бир иш қилинмаган. Бунинг сабаби маълум, албатта. Чунки Шўро тузуми маданий меросга синфийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан ёндошиш мезонини жорий қилиб, мумтоз адабиётимизнинг кўп нодир намуналарини ўрганиш ва халққа етказишни чеклаб қўйган эди.

Қирқинчи йилларга келиб эса аҳвол бир қадар ўзгарди. Шунинг учун ўзбек адабиёти тарихи дарсликларида Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»и қатори, «Ҳибат ул-хақойик»қа ҳам маълум саҳифа ажратилган эди. Бу ўринда Ойбек, О. Шарофиддинов, Порсо Шамсиевлар томонидан тузилган ва 1941 йилда чоп этилган «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслик-хрестоматиясини эслаш жоиздир. Чунончи, бир муддат Ўзбекистонда яшаб, илмий тадқиқотлар олиб борган рус шарқшуносларининг «Ҳибат ул-хақойик»ни ўрганишдаги хизматларини ёдга олмоқ керак. Масалан, Е.Э. Бертельснинг «Аҳмад Югнакий ва «Ҳибат ул-хақойик» номли мақоласи кўпчиликда катта қизиқиш уйғотган.

Маълумки, «Ҳибат ул-хақойик» лексик, фонетик ва грамматик жиҳатидан «Қутадғу билиг»га яқин бўлса, бошқа бир томондан «Қиссаи Рабғузий»га ўхшашдир. Шунга асосланган Е.Э. Бертельс, бу

асарни қадимги ўзбек адабий тилидан мумтоз ўзбек адабий тилига ўтишда бир «қўприк» бўлган деб таърифлаган. Бундай қараш «Ҳибат ул-хақойиқ» тилини текширган бошқа тилшунослар томонидан ҳам қўллаб-қувватлангандир.

Ўзбекистонда минг тўққиз юз олтмишинчи йилларнинг бошларида олий ўқув юртлари учун адабиёт тарихи дарсликлари чоп этила бошланди. Шулардан бири, профессор Н.М. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (Биринчи китоб) китобидир. Унда Аҳмад Югнакийнинг ҳаёти, ижоди ва «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг ғоявий-бадиий хусусиятлари алоҳида фаслда ёритиб берилган. Н.М. Маллаев ҳам «Ҳибат ул-хақойиқ»ни XII ёки XIII асрда яратилган деб тахмин қилади ва асарни қадимги туркий тилнинг қимматли ёдгорлиги сифатида юқори баҳолайди.¹⁴

«Ҳибат ул-хақойиқ»ни тадқиқ этиш юзасидан амалга оширилган ишлар орасида филология фанлари доктори Қ. Махмудовнинг китоби алоҳида қимматга эга. «Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ» асари ҳақида» деб номланган ушбу китоб бир неча бўлимдан таркиб топган. Унинг дастлабки қисмида асарнинг ёзилиш даври, ғояси ва муаллифи ҳақида фикр юритилган. Китобнинг кейинги бўлимлари эса «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг фонетик ва айрим морфологик хусусиятлари тадқиқига бағишланган. Бу монографиянинг яна бир муҳим томони шундаки, унинг иловалар бўлимида «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг асл матни, транскрипцияси, шарҳи ва луғати берилгандир.

«Ҳибат ул-хақойиқ»нинг номи турли тарзда тилга олиниб, турлича ёзиб келинган. Қ. Махмудовга

¹⁴ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 138-150-бетлар.

кўра, «Асарнинг номини олимлар томонидан илмий тадқиқот ишларида уч хил вариантда атаганликларини кўриш мумкин. Бирлари «Айбатул ҳақойиқ», иккинчилари «Ҳибат ул-ҳақойиқ» деб кўрсатса, учинчилари «Атебатул ҳақойиқ» номи билан атайди»¹⁵.

Олимнинг фикрича, «Иботул ҳақойиқ» «Айбатул ҳақойиқ» дея талаффуз қилинса-да, аслида у «Ҳибат ул-ҳақойиқ»дир ва мазмун жиҳатидан ушбу атамалар бир-биридан фарқланишга эга эмас. Лекин «асарнинг ҳар хил ном билан юритилишига араб ва уйғур алифбосининг хусусияти ва айрим фонетик ҳодисалар сабаб бўлиб, у «Ҳибат ул-ҳақойиқ» тарзида ёзилиши керак»¹⁶. Бу ўринда шу нарсага диққатни жалб қилиш лозимки, «Ҳибат ул-ҳақойиқ» ҳар хил номлар билан юритилганидек, унинг матнига ҳам муносабат ҳар хил бўлган.

Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов Улуғбек ҳукмронлиги даврида худди Ҳиротга ўхшаб, Самарқандда ҳам қадимги туркий адабий ёдгорликларига қизиқиш кучли бўлганлиги хусусида шундай ёзади: «1444 йил Арслон Хожа Тархоннинг хоҳиши билан Самарқандда Адиб Аҳмад Югнакийнинг машҳур достони «Ҳибат ул-ҳақойиқ» уйғур ёзувида кўчирилган. Достон матнининг иловасида Адиб Аҳмад ва унинг достонига бағишланган эски ўзбек тилидаги шеър берилган. Улардан бирининг муаллифи Темурга хизмат қилган ва туркий ҳамда форсийда Сайфи тахаллуси билан шеърлар ёзган амир Сайфиддин Барлос бўлса, иккинчиси Арслон Хўжа Тархондур. Бу шеърлар муаллифларининг қадимги

¹⁵ Маҳмудов Қ. «Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида». 17-бет.

¹⁶ Мазкур китоб. 18-бет.

туркий адабиёт обидаларига катта мухаббатидан далолат беради»¹⁷.

Арслон Хўжа Тархоннинг Адиб Аҳмад таърифланган шеърида шундай сўзлар бор:

*Кўп элни кўрарман Адиб сўзини,
Била билмасиндин улар ўзини.
Айибқа кўюптур халойиқ аро,
Фалат маънисин айитмиш яна (98-бет).*

Демак, Арслон Хожа Тархоннинг ташаббуси билан «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг уйғур ёзувида кўчирилиши, Адиб Аҳмад асарига нотўғри муносабат билдирмасликка ва маъно бузилишларига барҳам беришга хизмат қилгандир. Бундан ташқари, асарнинг уйғур ёзувида кўчиртирилишида ҳам ўзига хос маъно бор эди. Муғул ҳукмдорлари, айниқса, Амир Темур ва ворислари даврида уйғур ёзувини қўллаш миллий-маданий ҳаракат мазмунига эга эди. Шу боис давлат ҳужжатлари, фармонларини форсийда ёзишга кўниккан маъмур ва муншийлар ҳатто Хуросонда ҳам уйғур ёзувини ўрганишга мажбур бўлганлар. Кенг жамоатчиликка хитобон ёзилган ва солиқ масалалари баён этилган фармонлар тошларга уйғур ёзуви билан битилиб, йўл бўйларида тиклаб қўйиш одатга айланганлиги тарих китобларида қайд этиб ўтилган. Демак, “Қутадғу билиг”, “Ҳибат ул-хақойиқ” каби туркий шеъриятнинг қадимий намуналарини такрор-такрор уйғур ёзувида кўчиртириш миллий тил ва адабиёт ривожини кўзлаб амалга оширилганки, буни ҳам инобатга олмоқ лозим. Бу эса, халқимизнинг Адиб Аҳмад шахси ва асарларига эътиборнинг ортишига яқиндан ёрдам

¹⁷ Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. -М., 1963, стр. 35.

берган. Алишер Навоий “Муншаот”даги мактубларидан бирида Югнакийнинг бир тўртлигини келтириб, “Насоим ул-муҳаббат”да унга кенг ўрин ажратишида ҳам ўша қизиқишнинг таъсирини сезиш қийин эмас.

Навоий Адиб Аҳмаднинг туғма кўр, аммо бағоят зийрак, закий, зоҳид ва мутаққий киши эканлигини айтиб, Имом Аъзамнинг шогирди эканлигини изоҳловчи шундай нақлни баён қилади:

«Маскани Бағдоддин неча йиғоч, баъзи дебтурлар, тўрт йиғоч йўл эркан. Ҳар кун Имом Аъзам дарсиға ҳозир бўлур эркандур ва бир масъала ўрганиб бу йўлни яёғ борур эркандур. Дарсда ери сафи ниол эркандур. Нақледурки, Ҳазрати Имомдин сўрубтурларки, шогирдларингиз орасида қайсидин андоқки кўнглингуз тилар, розисиз? Бовужуди Имом Муҳаммад ва Имом Абу-Юсуф ва алар абнойи жинси ва ҳамсинлари. Имом дебтурки: бори яхшидур. Аммо ул кўр турки сафи ниолда ўлтурур ва бир масъалани мазбут қилиб, тўрт йиғоч йўл яёғ келиб борур, андоқки керак ул таҳсил қилур. Ва анинг тили турк алфози била мавоиз ва насоиҳқа гўё эрмиш. Хейли элнинг муқтадоси эрмиш. Балки аксар турк улусида ҳикмат ва нукталари шоеъдур»¹⁸.

Адиб Аҳмаднинг «Муншаот»дан ўрин олган:

*Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил ато токи қилса хато*.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин қутқаргай худо¹⁹, —*

¹⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, Насоим ул-муҳаббат. -Тошкент. 1968, 156-157-бетлар.

* Бу мисра Навоийнинг 15 томлик “Асарлар”ининг 13-томида “Савоб бил хато токи қилса хато” тарзида берилган. Бунда, албатта, биринчи “хато” ўрнида “ато” бўлиши кераклиги осон англашилади.

¹⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 13-том. -Тошкент, 1966, 127-бет.

деган тўртлиги «Ҳибат ул-хақойик»да учрамайди. Шунинг хисобига олган Максуд Шайхзода: «Демак, Навоий даврида Адиб Аҳмаднинг иккинчи бир асари ҳам халқ ўртасида шуҳрат қозонгандир»²⁰ — дейди. Бу фикр далил ва исбот талаб бўлганлиги учун уни тўла қувватлаш қийин, албатта. Эҳтимол, Навоий Адиб Аҳмаднинг иккинчи бир асарини ўқигандир. Унда нега унинг номини қайд этмаган? Бу саволга Навоий «Ҳибат ул-хақойик»нинг номини ҳам тилга олмаган-ку, — деб жавоб бериш мумкин. Лекин, бу ва бунга ўхшаш саволлар Навоий, умуман, Адиб Аҳмад асарларини ўқимаган, деб хулоса чиқаришга асос бермайди. Ҳолбуки, машҳур турк олими Р.Р. Арат ўша давр Ҳирот адабий муҳити, жумладан, Алишер Навоий Адиб Аҳмад тўғрисида ниҳоятда оз маълумотга эга бўлганлигини таъкидлаб, «Насоим»даги «Ал-илму инда Оллоҳу таоло таъбиридан Алишер Навоийнинг шоир (яъни Аҳмад Югнакий — Г.Х.) асарларидан яқиндан таниш бўлмаганлиги англашилур»,²¹ — дейди.

Академик Б. Валихўжаев «Ҳибат ул-хақойик» билан Навоий Самарқандда танишганлигини исботлаш нияти билан (тахминий тарзда бўлса-да — Г.Х.) қуйидаги мулоҳазаларни билдиради: «Агар «Ҳибат ул-хақойик»нинг 1444 йилда Самарқанд шаҳрида Зайнулобиддин бин Султон Бахт ул-Журжоний деган котиб томонидан уйғур ёзувида кўчирилган нусхаси ҳақидаги маълумот ҳам илова қилинса, унда Адиб Аҳмад асари билан Навоий Самарқандда бўлган йиллари танишмаганмикан, — деган тахмин ҳам ҳақиқатдан узоқ эмас.

²⁰ Шайхзода М. Асарлар. 4-том. -Тошкент, 1972, 312-бет.

²¹ Reşid Rahmeti Arat. «Atebetü'l - hakayik». s. 7.

Кейинчалик, 884 хижрий, 1480 милодий йилда арабча ёзувдаги нусхаси Шайхзода Абдураззоқ бахши томонидан Кустантаняда кўчирилган. Бас, шундай экан, Навоий замонида Адиб Аҳмаднинг асари Мовароуннаҳру Хуросондагина эмас, балки ўша даврдаги Румда ҳам маълум бўлган экан»²².

Илм оламида «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг олти нусхаси маълум²³. «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг янги наشري билан танишганимда, — дейди профессор Абдуқодир Ҳайитметов, — шу нарса маълум бўлдики, Адиб Аҳмад достонининг бизгача етиб келган барча нусхалари чала экан». А. Ҳайитметов Навоийнинг «Муншаот»ида келтирилган тўртлик ҳамда «Насоим ул- муҳаббат»даги баъзи бир байтлар асар нусхаларида учрамаслигига диққатни тортиб, «Демак, Навоий «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг мукамал нусхасидан фойдаланган»,²⁴ — дейди.

Бизнингча, бу тўғри хулоса. Чунки, Навоий Адиб Аҳмаднинг тарихий ва маноқибий ҳаёти ҳамда ижодиёти билан пухта танишмасдан унинг шеърларидан ўз асарларида парчалар келтириши мумкин эмас эди. Бундай дейишга асослар кўп. Шулардан баъзиларини эътиборга ҳавола этсак. XIV асрнинг биринчи ярмида ҳукмронлик қилган, Амир Шайх Абу Исҳоқнинг бош қўмондони Амир Ойтемирга бағишланган бир мажмуада турли шеърини парчалар билан бир қаторда “Ҳибат ул-хақойиқ”нинг баъзи қисмлари

²² Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. -Тошкент, 1993, 80-81-бетлар.

²³ Бу ҳақда батафсил маълумот учун қаранг: «Атебатул хақойиқ», Р.Р. Арат наشري, 20-39-бетлар; Махмудов Қ. Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул хақойиқ» асари хақида, 10-12-бетлар.

²⁴ Ҳайитметов А. Мерос ва ихлос. -Тошкент, 1985, 144-бет.

хам киритилган экан²⁵. Бу факт фақат туркий халқларда эмас, балки форсийзабон халқларнинг ҳокимият бошқаруви ишларида қатнашган амалдорлар ҳам “Ҳибат ул-хақойиқ”ни ўқиб ўрганганлиги ва ундан танланган парчалар тасо-дифий нусхалардан олинмаслигидан далолат бе-ради. Бундан ташқари, “Ҳибат ул-хақойиқ”нинг муқаммал нусхалари кенг тарқалмаганда, у ўзидан кейинги адабиёт таракқиётига таъсир кўрсатиши қийин бўларди.

Илмда «Қутадғу билиг»нинг туркий адабиётга ўтказган ижобий таъсири тўғрисида бир қанча қимматли фикрлар баён этилган. «Ҳибат ул-хақойиқ» ҳақида бундай дейиш қийин. Ҳолбуки, адабиётимиз ривожига бу ўлмас асарнинг ҳам ўзига хос таъсири бўлган. М.Ф. Кўпрулу «Қисасул анбиё» таркибидаги мутақориб вазнида битилган тўртликлар «Қутадғу билиг» ва «Ҳибат ул-хақойиқ» аъъанасига таяниб ёзилганлигини таъкидлайди²⁶. Абулғозий Баҳодирхон “Шажарайи тарокима” китобида ўша замонда туркманлар орасида кенг тарқалган ва жуда машҳур бўлган “Муъинул муридин” деган асар ҳақида гапирди. Шайх Шариф исмидаги бир муаллиф томонидан ёзилган бу асарда ахлоқий-маърифий мавзу талқин этилган экан. Абулғозий Баҳодирхоннинг белгилашича, унда асосан имон, маърифати Ҳақ, маърифати Расул, файзи илоҳий, одоби сулук ва дарвешликка доир масалалар ёритилган²⁷. Бурса кутубхоналаридан бирида сақланаётган “Муъинул муридин”нинг нусхаси асосида текшириш олиб

²⁵ Köprülü M. F. Edebiyat Araştırmaları, 2-cild. -Istanbul. 1989. s.100.

²⁶ Кўпрулу М.Ф. Турк адабиёти тарихи, 288-бет.

²⁷ Баҳодирхон Абулғозий. Шажарайи тарокима (Нашрга тайёрловчи Қ. Махмудов). -Тошкент, 1995.

борган М.Ф. Кўпрулуниг хулосаси бўйича, “Муъинул муридин” худди “Атебатул ҳақойик” каби бошдан-охир тўртлик шаклида ва мутақориб вазнида битилган тўққиз юз байтлик диний-тасаввуфий ва соф таълимий моҳиятдаги бир асардир. Асар муаллифининг “Атебатул ҳақойик”ни кўриб, хатто унга таклидан қалам тебратганлиги муҳаққак кўринур”²⁸.

Бошқа бир тадқиқотчининг эътирофи бўйича, «Муъинул муридин»даги тўртликларнинг мутақориб вазнида ёзилиши ислом маданиятининг туркий халқлар орасида тез ва кенг тарқалиши билан бир қаторда, миллий завқни ҳам куч ила давом топганини кўрсатур»²⁹. Унингча, «Муъинул муридин»нинг хошиясида ёзилган «Жавоҳирул асрор» номли тасаввуфий мазмундаги манзума ҳам «Ҳибат ул-ҳақойик» таъсирида яратилган³⁰.

М.Ф. Кўпрулуга кўра, Хоразмда яратилганлиги учун ўғуз лаҳжасига хос талаффуз ва товушлар инобатга олинмаганда, XIII асрнинг охири, XIV асрнинг бошларида яшаб ижод этган Шайх Шарифнинг асари билан “Ҳибат ул-ҳақойик” тили ўртасида кескин тафовут йўқдир.

«Ҳибат ул-ҳақойик»нинг фақат маъно ва вазн нуктаи назаридан эмас, балки жанр томонидан ҳам адабиётимизнинг кейинги тараққиётига сезиларли таъсири ўтган.

Мунозара жанрининг тарихи, поэтикаси ва тараққиёт йўллари тадқиқ этган олима М. Абдувоҳидованинг ёзишича, «Ҳибат ул-ҳақойик» асаридаги кенгайиш, қисқариш ва дунёнинг бир-

²⁸ Кўпрулу М.Ф. Ўша асар, 291-бет.

²⁹ Banarlı Nihad Sami. Resimli Türk edebiyatı tanhı. 1-cild, -İstanbul, 1998, s. 246.

³⁰ Кўрсатилган асар, ўша бетда.

лиги, ўлим ва тирикликнинг алмашилиши, илм манфаати, жаҳолат зарари, тилни тийиш, одоб ва ахлоқ, дунёнинг ўзгариб туриши, саховат ва бахиллик, тавозеъликни ошириш ва кибрликни ташлаш, ҳалолга ҳисоб, ҳаромга азоб сингари тортишувли фикрлар баёнида ҳам мунозаранинг ўша даврлар бадиий ижодидаги ўрнини сезиш мумкин»³¹.

Хуллас, «Ҳибат ул-ҳақойиқ» билан боғлиқ жиддий ўрганилиши ва ёритилиши лозим бўлган муаммолар кўп. Лекин унинг қайси аср ва давр адабий маҳсули эканлигини аниқламасдан, ушбу масалаларни тўғри ҳал қилиш мумкин эмас. Шу маънода ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари ўрталарида юзага келган баҳс-мунозараларга тўхталиб ўтиш зарурдир.

Филология фанлари доктори, профессор М. Имомназаров «Адиб Аҳмад қачон яшаган?» номли мақоласида «Адиб Аҳмад 750-йиллар атрофида туғилиб, «Аббосийлар халифалиги» пойтахти Бағдод шаҳридан бир неча чақирим олисликда бирор шаҳар ёки қишлоқда яшаган»³², — деган даъвои илгари суради. У бунда Навоийнинг Адиб Аҳмад милодий 767 йилда вафот этган Ханафия мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа ан-Нўмон ибн Собитга шогирд бўлганлигига доир гапларига асосланади. Олим, «Хўш, Алишер Навоийнинг ёзганлари илгари олимлар назарига тушган эмасмиди? Нега улар бундай хулосалар қилмадилар?» — деган саволларни илгари суриб, баъзи хулосаларни ўртага ташлайди. Унингча, Адиб

³¹ Абдувоҳидова М. Ўзбек адабиётида мунозара. -Тошкент, 1984, 11-бет.

³² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995, 31 март.

Аҳмад ижоди билан «бугунги авлодни яқиндан таништиришга илк бор бел боғлаб ишга киришган турк олимлари Нажиб Осимбек ва Р.Р. Арат... Навоий келтирган маълумотлардан беҳабар бўлганлар». Бу фикр унча ишонарли эмас, чунки Р.Р. Арат Навоий маълумотларига махсус тўхталган ва изоҳ берган. М. Имомназаров югнакийшунос Қ. Маҳмудовнинг мазкур масалага диққатни жалб этмаганини эса бундай баҳолайди:

«...ўша даврда (Шўро даври назарда тутилаётир — Г.Х.) Адиб Аҳмаднинг Имом Аъзамга шогирд сифатида исломий мутафаккир бўлиб етишганлиги очик-ойдин исбот этилса, Адиб Аҳмад ижодий меросига муносабат ҳам Аҳмад Яссавийга муносабат каби қора бўёқлар касб этарди...». Хуллас, М. Имомназаровнинг умумий ҳукмига кўра, Адиб Аҳмад VIII асрда яшаб «баркамол исломий шеърийат» яратган ижодкор. Шундан сўнг, икки тилшунос олим — филология фанлари докторлари Қ. Маҳмудовнинг «Манбаларни қайтадан кўрмоқ керак» ва Э. Умаровнинг «Тили ҳам қадимий» номли мақолалари чоп этилди³³. Бу олимлар М. Имомназаров мақоласидаги фикр-хулосаларни очик-ойдин қўллаб-қувватламаган бўлсалар-да, уларга қарши қатъий мулоҳазаларни ҳам баён этмаганлар. Ҳатто, Э. Умаровнинг «Асарда ишлатилган VIII-IX асрларга доир тил унсурларининг ўзи ҳам Адиб Аҳмаднинг яшаган даври ҳақида хулоса чиқариш учун етарли, деб ҳисоблаймиз»³⁴ — деган гапларидан унинг М. Имомназаров қарашларига бир қадар хайрихоҳ бўлганлигини сезиш қийин эмас. Орадан икки йилга яқин вақт ўтгач, филология фанлари доктори Иброҳим

³³ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995, 28 ағрел.

³⁴ Ўша мақола.

Ҳаққулнинг «Аҳмад Юғнакий Имоми Аъзамга замондош бўлганми?» номли мақоласи эълон қилинди. Бу мақолада «Ҳибат ул-хақойиқ» XII-XIII асрларда ёзилганлигига ишонч билдирган ўзбек, рус, турк тадқиқотчиларининг фикр-қарашлари маъқулланиб, шу маънода айрим илмий далиллар келтирилган. «Насоим ул-муҳаббат»даги маълумотлар тарихий мазмунга эмас, маноқибий характерда эканлиги талқин қилинган³⁵. Олимнинг тавсифи бўйича, «Манқабавий ҳаёт — кўпинча вақт, замон ва макон чегараларини умуман тан олмайдиган афсонавий ҳаёт. Бунини дostonий ҳаёт ҳам дейишган. Манқабавий ҳаётдан тўла реаллик ахтариш ёки талаб қилиш ақлдан хорижий ишдир. Чунки, у аниқ ва реал тарих эмас, жазба ва увайсийлик маҳсули бўлмиш тарих. Манқаблага асосланиб бирор-бир шахснинг таржимаи ҳоли ва ҳақиқий сиймосини тайин этмоқ мушкул»³⁶. Тўғри, биографик маноқибномаларда у ёки бу вали, шайх ёки дин арбобларининг туғилиши, камолга эришиши, муридлари, турли фаолиятлари хусусида реал маълумотлар учрайди. “Лекин шайх, вали ва тариқат асосчиларининг каромат ва фавқуллода ғаройиб хислат ёки ишларини кўрсатувчи «йиғма маноқибномалари»нинг тарихий замин ила алоқаси ҳийла заиф бўлур”³⁷.

Илмий адабиётларда қайд қилинишича, туркий адабиётдаги илк маноқибнома «Тазкираи Сотук Буғроҳон» номли асар бўлган экан. Демак, қорахонийлар даврида туркий адабиётда маноқиб жанрида ижод қилиш бир анъана шаклига эга бўлиб, Адиб Аҳмад ҳақида ҳам маноқибномалар

³⁵ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1997, 17 январ.

³⁶ Мазкур мақола.

³⁷ Абдурахмон Гўзал. Диний-тасаввуфий турк адабиёти, 578-бет.

яратилганлиги, улардан Навоий хабардор бўлиб, «Насоим»да фойдаланганлигига шубҳаланмаса ҳам бўлади. Масалага шу нуктаи назардан қаралганда, И. Ҳаққул мақоласида келтирилган турк олими А. Қорахоннинг «Гарчи, Алишер Навоий «Насоим ул-муҳаббат»... асарида дostonий характердаги баъзи нақлларни келтирган бўлса-да, тарихий хронология ва адабий маълумотларнинг тадрижи, у ерда берилган маълумотга ишонишга мувофиқ эмасдир»³⁸, — деган сўзлари ҳам диққатга лойиқдир.

Бизнинг назаримизда, «Профессор билмасдан сўзламаган» номли мақоланинг муаллифи А. Ёқубов (негадир у фан номзоди бўлмаса-да, газетада филология фанлари номзоди деб кўрсатилган) ниҳоятда жиддий ва югнакийшунослик учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган мунозарага етарли даражада тайёргарликсиз иштирок этган. У буни яшириш учун бўлса керак, «Камина ҳам 1992 йилдан буён «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг **тўлақонли** бир талқини устида иш олиб бораётгандим. Ҳали бу изланишлар ниҳоясига етмаганлиги сабабли эълон қилишга шошилмасдан турган эдик. Бироқ филология фанлари доктори Иброҳим Ҳаққулнинг «Аҳмад Югнакий Имоми Аъзамга замондош бўлганми?» номли мақоласи изланишларимиздан айрим нуқталарни баён қилишни тақозо этди»³⁹, — деган ва илмий одобга унча мувофиқ келмайдиган изохни қалқон қилишга уринади. Аслида эса, мақола «тўлақонли бир талқин устида» иш олиб бораётган тадқиқотчининг эмас, қандайдир тарафқашлик билан қўлга қалам олган кишининг инкорларини ифодалайди. Бундан ташқари, унинг

³⁸ Мазкур мақола.

³⁹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1997, 30 май.

«изланиш»ларидаги баён қилинган «айрим нуқталар» М. Имомназаров мақоласидаги фикр ва мулоҳазаларнинг бошқачароқ тарздаги такроридир. Масалан, М. Имомназаров: «Ҳибат ул-хақойиқ» сарлавҳаларининг деярли барчаси арабча. 40 дан ошиқ арабча жумла, Қуръон оятлари, Расулуллоҳ ҳадислари, араб мақол ва маталлари бор, ҳатто бир байт арабча шеър туркий матнга киритилган»⁴⁰, — деса, А. Ёқубов: «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг сарлавҳалари арабча қўйилиши (кўп ҳолларда ҳадисларга таяниш) бизга IX-X асрларда шаклланган ва удум бўлган адабий анъанани эслатади»⁴¹, — дейди. Ёки мана бу фикрларни мазмун жиҳатдан қиёслаб кўрайлик. М. Имомназаров ёзади: «Адиб Аҳмад сўфий шоир бўлган эмас... Адиб лақаби адаб илми намояндаларига берилади. Адиб Аҳмад асарининг ғояси ва йўналиши Ибн Ал Муқаффа асос солган адаб илми анъаналаридан сарчашма олди»⁴². «Профессор билмасдан сўзламаган» номли мақолада эса бундай дейилади: «Бизда ҳали «адаб илми» предмети изчил тадқиқ этилмаган. Унга кўра, «адаб илми» — ислом ғоялари билан суғорилган инсоний фазилатларни баён қилувчи ва бу борада Расулуллоҳ сиймоларини намуна қилиб кўрсатувчи бир адабий жанрдир. У арабларда балоғат фунунининг бир қисми бўлган. Ислом ёйила бошлаган ўлкаларда «адаб илми»дан ислом моҳиятини ёйишда бағоят кенг фойдаланилган. «Ҳибат ул-хақойиқ»ни ҳам синчиклаб ўқисангиз, ундаги бош образ Расулуллоҳ эканлигига ишонч ҳосил қиласиз»⁴³.

⁴⁰ Ўша мақола.

⁴¹ Ўша мақола.

⁴² Ўша мақола.

⁴³ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1997, 30 май.

«Адабий жанр» қандай қилиб «балоғат фунуни-нинг бир қисми» бўлади? Илм талаблари билан ба-дийлик қонуниятлари унда қандай қилиб фарқла-нади? Бундан ташқари, «Ҳибат ул-хақойиқ»ни ҳар қанча синчиклаб ўқиманг, «ундаги бош образ Расу-луллох» деган хулосага асло қўшила олмайсиз. Асарда пайғамбар мадх этилган, ул зотнинг ҳадисларидан намуналар берилган, бироқ улар Расулуллох образи-ни эмас, фикр-тушунчаларини ва диний-маърифий қарашларини акс эттиради. М. Имомназаров «Адиб Аҳмад сўфий шоир бўлган эмас», -дея уни исломий ақидаларнинг тарғиботчиси деб баҳоласа, А.Ёқубов «Ҳибат ул-хақойиқ»да соф тасаввуфий унсурлар йўқ, ислом дидактикаси ўта устувор» дейдики, бунда ҳам ҳеч бир янгилик йўқ. Ҳолбуки, «Ҳибат ул-хақойиқ»да тасаввуфий унсурлар мавжуд. Шу боис, баъзи олим-лар уни тасаввуфий моҳиятидаги панднома дея таърифлашган. Масалан, Аҳмад Жаъфар ўғли «Ате-батул хақойиқ» «сўфиёна бир асардир»⁴⁴ —дейди.

Умуман олганда, профессор М. Имомназаровнинг «Адиб Аҳмад қачон яшаган?» номли мақоласининг босилиши югнакийшунослик учун фойдали иш бўлди. Шу мақола муносабати билан бир неча тадқиқотчиларимиз Аҳмад Югнакий яшаган давр, «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг ғоявий олами ва тил хусу-сиятлари ҳақида ўзларининг фикр-мулоҳазаларини ўқувчилар диққатига хавола этдилар. Лекин бунда муҳим бир тадқиқот назардан четда қолдирилган-лиги ҳам маълум бўлади. Бу Абдурауф Фитратнинг «Маориф ва ўқитғувчи» журналида босилган «Айбатул хақойиқ» номли мақоласидир. Ушбу ма-қолани жузъий қискартиришлар билан нашрга тай-ёрлаган филология фанлари доктори Х. Болтабоев

⁴⁴ «Турк дунёси эл китоби». 3-жилд, 61-бет.

бах иштирокчиларининг профессор Абдурауф Фитрат ишларига мурожаат этмаганликларини тўғри қайд қилиб ўтгандир⁴⁵. Ваҳоланки, фактларга бой ва мазмундор мазкур мақолада «Насоим ул-мухаббат»да келтирилган маълумотларнинг афсонавий бир шаклда эканлиги ҳам, «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг яратилиш даври ҳам аниқ баён қилинган. «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг тили, услуби, — дейди Фитрат, — «Кутадғу билиг»дан бир-икки аср сўнгра ёзилгонин кўрсатмақдadir. Шунинг учун Нажиб Осимбек ҳам, профессор Кўпрулизода ҳам бу асарнинг олтинчи аср асари эканини қабул қилиш тарафдоридирлар»⁴⁶. Фитратга кўра, масаланинг қатъий ечилиши бир жихатдан Дод Сипоҳсолорбекнинг қачон яшаганлиги ҳақида тўғри маълумот топишга ҳам боғлиқдирки, биз юқорида олимнинг шу масалага доир фикрларини келтирган эдик.

Алишер Навоий келтирган маноқибий маълумотнинг тарихий ва ҳаққоний қимматга эга эмаслиги икки нарса билан асосланади. Биринчиси, «Амир Дод Сипоҳсолор» унвонининг ҳануз Имом Аъзам замонида мавжуд эмаслиги. Иккинчиси, «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг вазни (фаълун, фаълун, фаълун, фаул) ўша даврда хали Эрон адабиётида ҳам юзага чикмаганлигидир.

Улуғ Турсунов, Абдуғани Алиев, Бозор Ўринбоев сингари тилшунослар «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг яратилиш даврини XII аср деб ҳисобласалар, мунозарага иштирок этган бошқа бир тилшунос — филология фанлари доктори, профессор Назар Ражабов асарнинг грамматик, лексик ва ғоявий

⁴⁵ Болтабоев Ҳ. «Бутун эҳтимолларнинг кучлиси...». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1997, 13 июнь.

⁴⁶ Фитрат А. Ўша мақола.

хусусиятларидан келиб чиқиб, «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг ўн биринчи — ўн иккинчи асрлар даврига мансублигини таъкидлайди⁴⁷.

«Ҳибат ул-хақойиқ»нинг ёзилган даврини аниқ кўрсатадиган ёки исботлашга хизмат қиладиган янги илмий далил ва маълумотлар топилганича йўқ. Аммо биз Фитрат, Р.Р. Арат, М.Ф. Кўпрулу, Е.Э. Бертельс, Қ. Маҳмудов, Н. Маллаев, Т. Такин каби ўнлаб йирик олимларнинг тадқиқотларига таяниб, «Ҳибат ул-хақойиқ» XI-XII асрлар адабий маҳсули деган хулосани маъқуллаймиз. Тарихдан маълумки, қорахонийлар X-XI асрларда туркий-исломий маданиятни юзага келтирган эдилар. Шу даврлардан эътиборан шакл, вазн ва мафкура жиҳатидан ислом дини таъсирида шаклланган адабиёт пайдо бўлган эди. Туркийда битилган бундай асарларнинг энг муҳими ва машҳури Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достони эди. Бизнингча, Фитратнинг «Ҳибат ул-хақойиқ»ни Юсуф Хос Ҳожиб достонидан «бир-икки аср сўнгра ёзилгон» дейиши тарихий ҳақиқатга жуда мувофиқ келади. «Қарлуқ давлати ва қарлуқлар» тарихини ўрганган тарих фанлари доктори Карим Шониёзов «Ҳибат ул-хақойиқ»ни XII асрда ёзилган деб кўрсатади⁴⁸. У ёки бу бадиий асарнинг қачон ёзилганлиги ҳам албатта муҳим, аммо унинг қандай усул ва услубда яралганлиги, қандай мақсадларга хизмат этганлигини текшириш ва талқин қилиш янада аҳамиятлироқдир. Биз «Ҳибат ул-хақойиқ» ҳақиқатларини тадқиқ қилганимизда масаланинг шу томонларини ҳам инобатга олиб фикр юритдик.

⁴⁷ «Ҳибатул хақойиқ» қачон ёзилган?». «Ёзувчи», 1998, 14 октябрь. Бу ҳақда яна қаранг: Ражабов Н. Маънавият сарчашмалари. -Тошкент, 1999, 37-44-бетлар.

⁴⁸ Шониёзов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. -Тошкент, 1999, 112-бет.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг нусха ва нашрларига доир

«Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг қўлёзма нусхаларини текширган ва уни нашрга тайёрлаган олимларнинг умумий эътирофлари бўйича, асарнинг асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Унинг дастлаб қайси ёзувда ёзилганлиги ҳам аниқ маълум эмас. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг Туркиядан топилган мавжуд нусхаларини қиёсан текширган ва нашр қилган Р.Р. Аратнинг хулосаси бўйича, асар илк бора уйғур ёзувида битилган⁴⁹. Бу фикр бошқа олимлар томонидан ҳам қувватланиб, қўшимча далиллар билан асосланган⁵⁰.

Маълумки, Р.Р. Арат Истанбулда Абдураззоқ Бахши кўчирган нусхани «В» («Б»), Ҳиротда кўчирилган уйғурча нусхани «А», XVI асрда Туркияда кўчирилган арабча нусхани «С» («Ж») деб тавсифлаган. Шунингдек, у бошқа шаҳар кутубхоналарида мавжуд ва Берлиндаги нусхаларни «Д», «Е», «Ғ» («Ф») нусхалари деб белгилаган. Шунинг ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, Р.Р. Арат «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг 1951 йил нашрига ёзган сўзбошисида мазкур нусхаларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида тўхталиб, етарли даражада маълумотлар берган⁵¹. Ундан кейин «Ҳибат ул-ҳақойиқ»ни тадқиқ этиб, унинг нусхалари хусусида фикр юритган олимларнинг барчаси, жумладан, Қ. Маҳмудов ва Қ. Содиқовлар⁵² ҳам унинг маълумот ва хулосаларига асосланганлар ёки мухтасар тарзда уларни

⁴⁹ «Атебатул ҳақойиқ», 3-саҳифа.

⁵⁰ Қаранг: Маҳмудов Қ. «Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида», 10-бет.

⁵¹ Қаранг: «Атебатул ҳақойиқ», 20-39-бетлар.

⁵² Маҳмудов Қ. Кўрсатилган асар, 10-12-бетлар; Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи. -Тошкент, 1997, 73-78-бетлар.

такрорлаганлар. Шунинг учун, биз асарнинг нусхалари тўғрисида махсус тўхталмасдан, фақат уларнинг ҳажмидаги ҳар хилликни қайд этиб ўтишни лозим кўрдик. «Ҳибат ул-хақойиқ» бизгача бир хил ҳажмда етиб келмаган. Масалан, унинг Самарқанд нусхаси бир манбада 246 байтдан иборат деб кўрсатилса⁵³, бөшқа бирларида 235⁵⁴, 242⁵⁵ байт деб қайд этилган. Қозоқ олимларининг фикрлари бўйича, асарнинг «В» (Б) нусхаси 253 байтдан⁵⁶, Қ Маҳмудовга кўра, 254 байтдан⁵⁷ таркиб топган. Маълум бўлаётирки, оз бўлса-да, асар нусхалари ҳажман бир-биридан фаркланишга эга. Бу эса асарнинг энг қадимий нусхаси топилиши билан ҳал бўладиган бир масаладир. Хуллас, «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг ғояси ва бадиияти ҳақида фикр юритганда нусхалар орасидаги фарқ ва тафовутлар ҳам эътиборда тутилиши зарур. Акс ҳолда чалкаш ёки бир ёклама фикрлар ҳам туғилиши мумкин.

«Ҳибат ул-хақойиқ»нинг топилиши ҳам ва дастлабки нашри ҳам турк олими Нажиб Осимбек номи билан бөғлиқ. У асарнинг «В» («Б») нусхасидан бир қисмини 1906 йилда нашр эттиради*. Кўп ўтмай у бу нодир китобни тўлиқ ҳолда нашр эттирган. 1925 йили «Ҳибат ул-хақойиқ» «А», «В» нусхалари асосида яна Нажиб Осимбек томонидан чоп этилган. Бу нашр

⁵³ Маҳмудов Қ. Кўрсатилган асар, 11-бет.

⁵⁴ Маллаев Н. Кўрсатилган асар, 140-бет.

⁵⁵ Содиков Қ. Кўрсатилган асар, 73-бет.

⁵⁶ Аҳмад Йугінеки. Ақиқат сыйи, 9-бет.

⁵⁷ Юкоридаги асар, ўша бет.

* «Ўзбек совет энциклопедияси»да (1-том) «Ҳибат ул-хақойиқ» Нажиб Осимбек томонидан илк бор 1914 йилда нашр этилган деб кўрсатилган (Тошкент, 1971 йил, 616-бет). Ҳолбуки, асарнинг қискартирилган нашри 1906 йил чиққан бўлса (1907 йили ушбу нашр ҳақида В. Радловнинг Санкт Петербургда тақризи босилган), 1916 йил Нажиб Осимбек уни тўлиқ ҳолда чоп қилдирган.

М.Ф. Кўпрулу, Фитрат сингари туркийзабон таджикотчилардан ташқари Т. Ковальский, Ж. Дени, Е.Э. Бертельс каби йирик шарқшуносларнинг диққатини ҳам ўзига жалб этади. «Ҳибат ул-хақойиқ» матнининг мукамаллигини таъминлаш ва жамоатчиликка етказишда Р.Р. Аратнинг ҳам алоҳида меҳнати сингган. У ҳажман анча йирик ва жуда мазмунли сўзбоши ҳамда изоҳлар билан «Ҳибат ул-хақойиқ» матнини 1951 йилда нашр эттирган ва унинг иккинчи нашрини 1992 йилда Анкарада бостирган. Бу китобнинг яна бир қимматли жиҳати шундаки, унда олтига нусханинг факсимили ва «С» (Ж) нусханинг усмонли туркча таржимаси берилган.

Ўзбекистонда биринчи марта «Ҳибат ул-хақойиқ»дан намуналар Абдурауф Фитрат томонидан эълон қилинган⁵⁸. 1941 йилда Ойбек ва Порсо Шамсиев таҳрири остида (Тошкентда) «Ўзбек адабиёти хрестоматияси» босилди. Унда ҳам Югнакийнинг асаридан парча киритилган⁵⁹. Кўп жилдлик «Ўзбек адабиёти» хрестоматиясида ҳам «Ҳибат ул-хақойиқ»дан парчалар С. Муталлибов томонидан танлаб берилган⁶⁰. 1968 йилда Қ. Маҳмудов мухтасар сўзбоши билан нашрга тайёрлаган «Ҳибат ул-хақойиқ» иккинчи маротаба 1971 йилда ўқувчилар диққатига ҳавола этилган⁶¹. «Қадимги обидалар» мажмуасида ҳам ушбу асар Қ. Маҳмудов томонидан нашрга

⁵⁸ Фитрат А. «Ўзбек адабиёти намуналари». 1-жилд. -Тошкент - Самарқанд, 1928, 87-95-бетлар (Фитрат хрестоматиясида «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг ёзилиш сабаби, илм манфаати, жаҳолатнинг зарари ҳақида, тилни тийиш тўғрисида, дунёнинг ўзгариб туриши ҳақида, саховат ва бахиллик тўғрисидаги бобларини (жами 132 мисра) киритган).

⁵⁹ «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси». VIII-XV асрлар. 1-том. -Тошкент, 1941, 24-31-бетлар.

⁶⁰ «Ўзбек адабиёти». 1-том. -Тошкент, 1959, 61-69-бетлар.

⁶¹ Аҳмад Югнакий. «Ҳибатул-хақойиқ». -Тошкент, 1971 йил.

тайёрланган⁶². Шунингдек, Қ. Маҳмудов ва Қ. Содиқовлар тузган бир тўпламда ҳам мазкур асар тўлик тарзда киритилган⁶³.

Етмишинчи йиллардан кейин уйғур олимлари Ҳамид Темур ва Турсун Аюб, қозоқ олимлари Э. Қурышжонов ва Б. Соғиндықов «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг асл матни, таржима ва фотонусхалари билан нашр эттирганлар⁶⁴.

Хуллас, «Ҳибат ул-хақойиқ» худди Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Носируддин Рабғузийнинг “Қиссасул анбиё” асарлари сингари туркий адабиётнинг қадимги ва қимматли ёзма ёдгорлигидир. У ўзига хос “Мавоиз китоби” — гўзал ахлоқ, илм ва маърифат, меҳнат ва саодат сирлари ёритилган насиҳатнома. Унда қаламга олинган ҳар бир масала комил инсонни тарбиялаб, вояга етказиш нуқтаи назаридан талқин қилинган ва баҳоланган. Асар ҳажман кичик бўлса-да, унинг маъно ва мазмун олами жуда кенг. Шунинг учун унда миллий қадриятлар, маънавий фазилатларга доир қадимий фикр ва тушунчалар ҳамда исломий ҳақиқатлар маҳорат билан мувофиқлаштирилган. Адиб Аҳмад комил инсон қандай яшаши керак ва қандай қилиб комиллик мақомини эгаллаш мумкинлигини содда ва таъсирли ифодаларда ёритиб берган. Бу ҳақиқат асарнинг маъно ва моҳиятига чуқурроқ назар ташлаганда яна ҳам равшанлашади.

⁶² «Қадимги обидалар». -Тошкент, 1972.

⁶³ «XI-XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлари». -Тошкент, 1994, 45-95-бетлар.

⁶⁴ Hemit Tömür, Tursun Eyüb, Atcëbetü'l-hekâyiık, Uygur Helk kilasik Adabiyatı, -Pekin: Milletler Naşriyatı, — 1980; Ахмед Йугінеки, Ақиқат сыйы. -Алматы — 1985.

II

«БИЛИК БИРЛА БИЛИНУР САОДАТ ЙЎЛИ...»

«Ҳибат ул-хақойик» маъно ва мазмун эътибори билан ўзига хос бир ахлоқий -таълимий асардир. Ўтган асрнинг ўнинчи йиллари ўрталаридан бошлаб, яъни «Ҳибат ул-хақойик» илк бора нашр этилганидан буён тадқиқотчилар унинг маъно ва мазмуни ҳақида ўз мулоҳазаларини ифодалаб келадилар.

Асарнинг биринчи тадқиқотчи ва ноширларидан ҳисобланмиш Р.Р. Аратнинг эътироф этишича, «Ҳибат ул-хақойик» шеърий шаклда ёзилган ахлоқий китобдир. Ундаги фикрлар кўп маротаба оят, ҳадис ва бошқа арабий байтлар билан зийнатланган¹. Атоқли турк олими М.Ф. Кўпрулуниг фикрича, «Атебатул хақойик» ахлоқ ҳақида диний нуқтаи назар билан ёзилган таълимий асар, яъни бир насихатномадир... Мафкура жиҳатидан бу асарни «Кутадғу билиг» билан муқояса қиладиган бўлсак, ярим асрлик муддат орасида диний қараш ва диний ҳукмларнинг нақадар қучайганлигини англаймиз. «Кутадғу билиг»да мавжуд бўлган фалсафий мушоҳада ўрнида “Атебатул хақойик”да диний идеология ҳокимдур².

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, «Ҳибат ул-хақойик»ни туркий халқлар олимларига

¹ «Ҳибат ул-хақойик», 8-бет.

² Кўпрулу М.Ф. Турк адабиёти тарихи, 177-бет.

нисбатан усмонли турк тадқиқотчилари кўпрок ўрганишган. Бу ўринда А. Жаъфар, Н. Банарли, А. Инон, А. Гўзал, Т. Такин, А. Қорахон каби олимлар номларини тилга олиш ўринлидир. Аммо уларнинг аксарияти «Ҳибат ул-ҳақойик»нинг мавзу ва мундарижаси тўғрисида Р.Р. Арат ва М.Ф. Кўпрулу илгари сурган мулоҳазаларни кўп ҳолларда айнан такрорлайди. Масалан, А. Гўзал «Атебатул ҳақойик»нинг мавзуи тамомила диний ва ахлоқийдур. Адибнинг дидактик бир ваъз ва насихат китоби, ўзининг таъбири билан айтганда «Мавоиз» ёзишни мақсад қилган»³ деса, Банарли «Атебатул ҳақойик»нинг мавзуи тамомила диний ва ахлоқийдир. Муаллиф бу йўлда дидактик бир ваъз ва насихат китоби, ўз таъбири билан айтганда «Мавоиз» битишни истамиш, асарини бир ислом ахлоқчиси салоҳияти ила яратмишдир»⁴, — дея фикр юритади.

Ўзбек адабиётшунослигида Адиб Аҳмаднинг ҳаёти ва асари ҳақида биринчи бўлиб мақола эълон қилган профессор Фитрат шундай ёзади: «Ҳибат ул-ҳақойик» мундарижа эътибори билан «диний ахлоқ» ўргатувчи манзум бир рисоладан иборатдир»⁵. Академик Ойбек таърифига биноан, «Ҳибат ул-ҳақойик» ҳам «Қутадғу билиг» сингари дидактик асардир. «У ислом дини ахлоқини ташвиқ қилиш учун ёзилган»⁶.

«Ҳибат ул-ҳақойик»ни тилшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этган Қ. Маҳмудов унинг «Мазмуни асосан дидактикага доир

³ «Диний-тасаввуфий турк адабиёти», 121-бет.

⁴ Банарли Н. «Расмли турк адабиёти тарихи», 1 - жилд, 143-бет.

⁵ Фитрат А. Кўрсатилган мақола, 43-бет.

⁶ «Ўзбек поэзиясининг антологияси», 1948, 6-бет.

масалалар»дан иборатлигини таъкидлайди. Асарнинг заминини ислом дини билан боғламай, балки тасаввуф таълимотига нисбат беради: «Сўфизм таълимоти реал ҳаётга нисбатан реакцион роль ўйнар, инсонларни пассивликка, турмушдан воз кечишга олиб келарди. Кўпинча сўфизм таълимоти асосида дидактик асарлар ёзилар эди... XII-XIII асрларда ёзилган асарлар, жумладан, Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойик» асари ҳам ғояси жиҳатидан феодализм мафкурасини акс эттиришга қаратилган эди. Асарнинг мазмуни асосан дидактикага доир масалаларни ўз ичига олади. Ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-диний ва иқтисодий муносабатларни тартибга солиш учун сўфизм таълимоти таъсирида шоир ўз фикрларини талқин қилади»⁷.

Олимнинг сўфизм таълимоти ва унинг бадиий ижодга таъсири хусусидаги мулоҳазалари Шўро мафкураси талабларига биноан баён этилган, албатта. Масалага холисона баҳо берилса, «Ҳибат ул-хақойик»қа тасаввуфнинг таъсири юкори бўлганлиги аниқ. Фақат бу таъсир салбий эмас, ижобий моҳиятга эга эди. Бундан ташқари, Қ. Маҳмудов Югнакийнинг «дунёвий ҳаётдан ажралмай яшашни тарғиб» этганлигини ҳам ҳаққоний кўрсатганки, унинг «дунёвий ҳаёт билан боғланишни тарғиб этиш ўша давр муҳотида катта жасорат эди», — деган сўзларини ҳам қўллаб-қувватлаш лозим. Шу маънода талқиқотчиларнинг «Ҳибат ул-хақойик»ни «тамомила диний ва

⁷ Маҳмудов Қ. «Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойик» асари ҳақида», 8-бет.

ахлоқий» асар, дея баҳолаган ҳукмларини тўлатўқис маъқуллаб бўлмайди. Чунки, унда дин билан бир каторда дунё тўғрисида, ахлоқ ва илм, тафаккур ва инсон умрининг асл моҳияти ҳақида қимматли фикрлар тасвирланади.

Профессор Н. Маллаев Аҳмад Югнакийнинг худди Юсуф Хос Ҳожибга ўхшаб илм-фанни ёқлаб, олим ва фозилларни улуғлаганлиги, маърифатпарварликни тарғиб қилиб, жаҳолат ва нодонликка қарши чиққанлигини айтиб, унинг асари «дидактик дoston бўлиб, ахлоқ-одоб масалалари ундаги кўпчилик бобларнинг тематик асосини ташкил этади»⁸ — дейди.

«Ҳибат ул-хақойик» устида илмий текширишлар олиб борган уйғур, татар, қозоқ олимлари ҳам асарда ахлоқий дидактик моҳият устувор эканлигига диққатни жалб этадилар.

Бизнинг назаримизда, «Ҳибат ул-хақойик»нинг маъно тамойили ва мундарижаси ҳақида қатъий хулосага келиш учун, аввало, унинг ғоявий қурилишини назардан ўтказиш лозим бўлади.

Асар Шарқ адабиётида бир қоидага айланган анъанавий ҳамд билан бошланади. Ҳамд — макташ, улуғлаш, ташаккур ва шукроналик туйғуларини изҳор этиш мазмунидаги сўздир. Бу сўз фақат Оллоҳга нисбатан қўлланилади. Чунки, азалдан то абалда қадар барча мадҳ ва мактовлар бутун оламнинг яратувчиси ва уларни камолга етказувчиси бўлган Оллоҳга хосдир. Зеро, «Ҳамду сано бутун оламлар Хожаси, меҳрибон ва раҳмли, жазо (қиёмат) кунининг эгаси — подшоҳи бўлмиш Оллоҳ учундир» (Фотиха сураси, 1-оят).

⁸ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. -Тошкент, 1976, 143-бет.

Ана шу илохий ҳақиқат ва талабга кўра, Аҳмад Югнакий ҳам ўзининг асарини Оллоҳ мадҳи билан бошлаб, унинг раҳматидан умидворлигини билдиради:

*Илоҳий, ўқуш ҳамд аюрман сенга,
Сенинг раҳматингдин умарман унга.*

Мазмуни: Эй тангрим, сенга кўп ҳамд-сано айтаман, энг олдин сенинг раҳматингдан умидворман (29-бет).

Шундан сўнг муаллиф ҳақиқий мусулмонларга хос тавба ва иқрор билан ўзининг ҳамду санодаги ноқислигини тан олиб дейди:

*Саному аюгай сазо бу тилим,
Унарча аёйин ёри бер менга.*

Мазмуни: Бу гуноҳкор тилим сано айта оладими, юкуниб сўзлайин, менга кўмак бер (29-бет).

Кейинги бир неча байтда эса Тангрининг яратувчилик қудрати, оламдаги барча жонли ва жонсиз нарсалар, унинг борлигидан гувоҳлик бериши таъкидланади ва Ҳаққа ишонч-эътиқодда шак-шубҳага бериладиганларга хитобан шундай ёзади:

*Аё шак йўлида йелигли удун
Кел ўттин ўзунг юл ўлумтин унга*

эй, шак-шубҳа йўлида кун кечирувчи, уйғон, ўлимдан олдин ўзингни ўтдан (жаҳолатдан) торт (30-бет) деркан, одамларни маънавий-руҳий бедорликка даъват қилади. Чунки, ғафлат ва жаҳолат билан ўтган умр ўлимдан ҳам хавфлироқ.

Энг илғор исломий тушунча ва ҳақиқатлар эгаси бўлган Адиб Аҳмад улуғ Тангри мадҳи билан бошлаган фикрларини унинг севимли расули Му-

хаммад алайҳиссаломни улуғлаш билан давом эттиради.

Маълумки, наът бирор бир нарсани мадҳ этиш йўли билан англантиш, васфлантиришдир. Бадиий ижодда наътлар Муҳаммад пайғамбар мадҳига бағишланиб, асосан наср ва назм шаклида ёзилган. Уларда Ҳазрати пайғамбарга бўлган муҳаббат ҳисси ниҳоятда юксак оҳангларда ифодаланган. Наътларда ўрни-ўрни билан оят ва ҳадислардан унумли фойдаланилган ва ул муборақ зотнинг вужудга келиши, дунёнинг яратилишига сабаб бўлганлиги ҳамда унинг фазилатлари инсон фарзандига абадий ўрнак бўлиши таъсирбахш тарзда изҳор қилинган. Хуллас, наът «Пайғамбарнинг шеър йўли билан яратилган бир портретидир. Бу портретни ҳар бир қаламкаш ўз иқтидори ва салоҳиятига яраша амалга оширар... Наът энг олдинги ва энг мукамал бир ишқ обидасидир»⁹. Адиб Аҳмаднинг наътида ҳам шундай ишқ ва садоқат аниқ сезилиб туради. Буни асардаги «унинг мадҳи билан тилим чучийди, ёди тилимга шакар ва асал ато этади» деган сўзлар ҳам тасдиқлаб турибди:

*Анинг мадҳи бирла татир бу тилим,
Анинг ёди бирла шакар шаҳд анга (32-бет).*

«Ҳибат ул-хақойиқ»да тўрт халифа мадҳ этилган мисралар ҳам ўрин олган. Бунда ҳам анъана талабини инкор этиб бўлмайди. Бироқ буни ёлғиз бир анъана доирасида чегаралаш ҳам тўғри эмас. Чунки, у ёки бу ижодкор тўрт халифани шарафлаб мисралар тизганда, албатта, уларга ўзининг

⁹ Гўзал А. Диний-тасаввуфий турк адабиёти, 535-бет.

самимияти, меҳри ва ихлос-эътиқодини намоиш
эти олиши шарт бўлган. Адиб Аҳмад эса ҳаммаси
бўлиб беш байтда ана шундай натижага эришган.
Бу ҳол Адибнинг асар бошиданок сўзда, фикр ва
ифодада ихчамликка эришиш ҳамда қатъий тарзда
мухтасарликка риоя қилишни мақсад қилиб
қўйганлигини кўрсатади.

Ҳамд, наът ва тўрт халифа мадҳи Адиб Аҳмадни
ўз даврининг исломга тўла содиқ, дунёқараши
исломий ҳақиқатлар билан шаклланган мусулмон
шахс эканлигига шубҳа туғдирмайди. Аммо бу
нарсаси Адиб Аҳмад ўз асарини фақат диний талаб
ва эҳтиёж туфайли яратган, у бир диний
насиҳатномадир, дея хулоса чиқаришга асос
бўлолмайди. Зеро, Амир Дод Сипоҳсолорбек
таърифидаги байтларни ўқиган китобхон
шоирнинг илм ва маърифатга тегишли масъули-
ятли вазифани ўз зиммасига олганини дарҳол
пайқайди. Аҳмад Югнакий Амир Дод Сипоҳсо-
лорбекни мадҳ қилганда уни моддий ва сиёсий
куч-қудрат тимсолида эмас, балки илмпарвар, энг
яхши фазилатлар соҳиби бўлган, раиятпарвар ва
ҳимматли, саховатпеша сифатида таърифлайди:

*Ул ул ақл, уқуш, ҳуш хирадқа макон,
Билик маъдани ҳам фазилат кони.
Симақтин эдизрак тутар ҳиммат ўл,
Саҳоси муқарим йиқа дармони.*

Мазмуни: У ақл, ҳуш, яхши ҳислат маконидир,
билим манбаи ҳам фазилат конидир. Унинг
ҳиммати Симақ юлдузидан баландроқ, саховатда
етук, дардга дармони таъсирлидир (35-36-бетлар).

Хуллас, асар бошлариданок Адиб Аҳмад
сиёсатдан маърифатни, шохлик қудратидан

мурувват, футувват ва шафқат кучини баланд қўяди. Шох Сипоҳсолорбекни айнан шу ҳақиқатни чуқур англаганлиги ва унга амал этганлиги учун ҳам «салобат ва қувват бобида» Ҳазрати Умарга, инсоф ва адолатсеварликда Нўширавонга тенглаштиради. Унинг эътирофи бўйича, «Ҳибат ул-ҳақойик» айнан шу ҳукмдорнинг номини абадийлаштириш, келгуси авлодлар унинг номини доимо хотирлаб, ўрнат олишлари учун битилгандир:

*Анинг, вудди бирла кўнгуллар тўлуб,
Анинг ёди бирла очун тўлсу теп.*

Мазмуни: Унинг муҳаббати билан кўнгиллар тўлиб, ёди билан дунё тўлсин деб (ёздим) (39-бет).

Асарнинг кейинги қисмлари таҳлилига киришишдан олдин муҳим бир масалага аниқлик киритиш зарурга ўхшайди.

Маълумки, «Қутадғу билиг» сингари «Ҳибат ул-ҳақойик» ҳам туркчанинг Шарқий Кошғар — Хокония лаҳжасида ёзилган. Бироқ шунга қарамаздан «Ҳибат ул-ҳақойик»да арабий-форсий сўзларининг сони ва мавқеи нисбатан устунроқдир. Демак, «Ҳибат ул-ҳақойик» Юсуф Хос Ҳожиб достонидан анча муддат кейин ёзилганлиги туфайли араб ва форс тилларининг унга таъсири кучли бўлганлиги эҳтимолдан йироқ эмас. Бунинг ёрқин далилини ушбу асарларнинг номланиши ҳам тасдиқлаб турибди: «Қутадғу билиг» — туркча ном. Югнакий асарининг номи арабча — «Ҳибат ул-ҳақойик» (ёки «Атебатул ҳақойик», «Айбатул ҳақойик», «Файбатул ҳақойик»)дир. Ҳатто асар бобларининг сарлавҳалари ҳам кўп ўринда арабий калималар-

дан иборат. Аҳмад Югнакийнинг ўз асарини арабий ном билан атагани ҳеч кимда шубҳа туғдирмаган, лекин унинг бобларидаги сарлавҳалар хусусида шубҳали қарашлар мавжуддир. Бу ҳақда Р.Р. Арат шундай дейди: «Кўпчилик асарлар сингари «Қутадғу билиг» ва «Атебатул ҳақойиқ» бобларига ҳам муаллифлар томонидан алоҳида сарлавҳалар қўйилиши мени шубҳалантиради. Бу иш кейинчалик бошқалар томонидан амалга оширилган бўлиши ҳам мумкин»¹⁰.

«Қутадғу билиг»даги бобларнинг сарлавҳалари тўғрисида бир замонлар Фитрат шундай деган эди: «Шеър бошланғичининг (сарлавҳа назарда тутилаётир — Г.Х.) китоб эгаси томонидан эмас, бошқа бир киши томонидан ёзилганини Оврупа олимлари бир оғиздан сўзлайдилар. Маним фикримча, бизнинг кўлимиздаги нуханинг (яъни «Қутадғу билиг» нухасининг — Г.Х.) «Фихраст» қисми ҳам китоб эгаси томонидан ёзилмоғон. Чунки, унда кўрсатилган «боб» исмлари билан мандаги «боб» исмлари орасида анча айирма борлиғи кўринадур: китобнинг ичида Худони, пайгамбарни, саҳобаларни, Қора Бугроҳонни махтаб ёзилғон тўрт бобнинг исмлари «фихраст»да кўрсатилмайдур»¹¹.

Р.Р. Арат ҳам ўз шубҳасини ифодалаш билан кифояланмаган, аксинча уни исботлаш учун инкор қилиш қийин бўлган бир қанча далил ва қиёслар келтирган. Унинг текшириши ва кўрсатиши бўйича, «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг «А» нухасида 20 мисрадан кейин келадиган иккинчи

¹⁰ «Атебетү'л-һақайқ». s. 11.

¹¹ Фитрат А. «Қутадғу билиг». «Маориф ва ўқитғувчи», 1925, 2-сон, 42-бет.

бобнинг туркча сарлавҳаси ва 164 мисрадан сўнг битилган (хато бўлганлиги учун ўчирилган) сарлавҳадан бошқа барча сарлавҳалар арабча ёзилган. Бизнингча, тадқиқотчининг, «Асарни (яъни «Ҳибат ул-ҳақойиқ»ни — Г.Х.) омма учун тушунарли содда тилда ёзган шоирнинг боб сарлавҳаларини арабча ёзганлигини тасаввур қилиш қийиндур»¹², — деган сўзларини жиддий ўйлаб кўрмоқ лозим. Р.Р. Арат сарлавҳалардаги оят, ҳадис ва арабий ибораларга ҳам бошқача ёндашади. «Қўлимизда тўлиқ бўлмаган Самарқанд нусхаси билан Истанбулда кўчирилган «В» («Б») ва «С» («Ж») нусхалари муқояса қилинганда, — дейди у, — Истанбул нусхаларида 17 та парчанинг етишмаётганлиги маълум бўлади. Бу ҳам уларнинг кейинроқ илова қилинганлиги ёки олиб ташланганлигини кўрсатади. «А» нусхасидаги 326, 350 ва 434 мисралардан кейин келиши лозим бўлган ҳадис ва оятларнинг 324, 348 ва 432 мисралардан кейин келганлиги, 280 мисрадан кейин келган бир ҳадиснинг «С» нусхасида 244 мисрадан кейин нотўғри такрорланганлиги ҳамда «А» нусхада 234 мисрадан кейин унчалик мос бўлмаган ҳадиснинг келтирилганлиги ҳам хаттотнинг иши эканлигига шубҳа туғдирмайди»¹³.

Дарҳақиқат, асарнинг охирларида ҳар олти, баъзан ҳар тўрт мисра бошида узун-узун арабча сарлавҳаларнинг берилиши ҳам бу иш бошқалар томонидан амалга оширилганига ишонч уйғотади. Бундан ташқари, асарда ўттиздан ортиқ сарлавҳа мавжуд. Ҳолбуки, «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг

¹² Ўша китоб, ўша бет.

¹³ Кўрсатилган асар, ўша бет.

1480 йилда кўчирилган нусхасидаги номаълум шахс томонидан берилган қайдда асарнинг ўн тўрт бобдан иборатлиги айtilган. Муаллиф сарлавҳа қўйган тақдирда ҳам мана шу бобларгагина сарлавҳа қўйган бўлиши мумкин. Шунингдек, илмга бағишланган бобнинг эллик иккинчи, эллик олтинчи байтларидан кейин берилган сарлавҳаларнинг котиблар томонидан (пайғамбар сўзларига урғу бериш мақсадида) қўйилганлигини пайқаш у қадар қийин эмас. Шундай гапни «Мужиби таълифин хаза китоби ва муктази» номли сарлавҳа хусусида ҳам айтиш мумкин. Чунки, ўттиз бешинчи, қирқинчи байтларни мантиқан Дод Сипоҳсолорбек мадҳ этилган мисралардан ажратишда бир қадар сунъийлик сезилади.

Бизнинг назаримизда, асарнинг ғоявий-бадий қувватини белгилайдиган ва Адиб Аҳмаднинг мутафаккирлик истеъдодини кўрсатадиган боблардан бири, илмдан баҳс этилган бобдир. Унингча, илм нури билан саодат йўли ёришади. Бу йўлга киришни истаган одам, албатта, илм эгаллаши зарурдир:

*Билик бирла бил(и)нур саодат йўли,
Билик бил саодат йўлини була.*

Мазмуни: Билим билан саодат йўли очилади, шунга кўра, илмли бўл, бахт йўлини изла (40-бет).

Дарҳақиқат, Адиб Аҳмаднинг илмни бахт ва саодат йўли деб белгилаши тасодифий эмас. Инсоният фарзанди илм орқали ўзини жаҳолат, нодонлик, гумроҳлик сингари офат ва балолардан халос этади. Иккинчидан, у Ҳақни ботилдан фарқлаб, дунё ва ҳаёт сирларини билиш имкониятига эришади. Энг муҳими, кўнглини ўткинчи

орзу-хаваслардан мухофаза айлайди. Ҳеч бир эътироз йўкки, Адиб Аҳмад илм ва унинг фазилатлари ҳақида сўз юритганда, энг аввало, дин ва шариат илмини назарда тутган. Шу ўринда у илмни фақат дин доирасида тушуниб, талқин қилган дейиш ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Унинг учун адаб, нафс тарбияси, комил инсон мартабасига кўтарилиш ҳам бевосита илм билан алоқадор эди. Бир таснифга кўра, Шарқда илм иккига ажратилган. Биринчиси, ўқиш ва мантикий фикрлаш орқали эгалланадиган илм. Бунга **касбий илм** дейилган. Иккинчиси, **вахбий илм** бўлиб, у Оллоҳ томонидан қалбга берилганлиги учун маърифат дейилган. Диний илмлар ҳам икки турга бўлинади: 1. Муомала илми. 2. Мукошафа илми. Муомаладан мақсад инсоннинг амали, ахлоқи ва ибодатини ўрганишдан иборатдир. Муомала илми ҳам ўз навбатида икки қисмга бўлинган: илми зоҳир ва қалб феълларини ўрганувчи илми ҳақиқатдир. Мукошафа илми деб сўздан эмас, ҳол орқали бевосита Ҳақдан олинадиган илмга айтилади. Дунёдаги барча илмлар ҳақиқатни билиш ва дунёнинг сир-асрорларини кашф этиб, инсонни комиллаштиришга хизмат қилади. Шарқнинг илғор фикрли олим ва орифларининг эътирофига кўра, кимё, математика, физика, астрономия каби фанларнинг ҳаммасида ҳам хайрли мақсадлар бор. Ботиний илм ахлоқ ва ҳақиқат илми бўлганлиги учун уни эгаллаш анча қийин бўлган. Аҳмад Югнакийнинг илм ва маърифат тўғрисидаги фикрларига чуқурроқ назар ташланса, бу буюк мутафаккирнинг ахлоқ ва ҳақиқат илмига таяниб, фаннинг барча тармоқларини ўқиб ўрганишга даъват қилганлиги сир бўлмай қолади. Шу-

нинг учун шоир илм тушунчасини кенг миқёсда қабул қилиб, ҳам диний, ҳам дунёвий илмлар хусусида мушоҳада юритганлигини, албатта, ҳисобга олиш лозим.

«Биз эркак деб юрган кишилардан кўплари хотундир. Хотун деганимиз зотлар орасинда ҳақиқий эранлар (авлиёуллох) эса бисёр», деган экан Ибн Арабий. Худди шунга ўхшаш гап Фаридиддин Атторнинг «Тазкират-ул авлиё» асарида Робийа ал-Адавиййа муносабати билан ҳам айтилган¹⁴. Бунда ҳадисда зикр этилган «Оллоҳ сизнинг шакллариңизга эмас, ниятлариңизга боқар», — деган фикрга асосланилган. Эътиборли томони шундаки, Фаридиддин Аттор ва Ибн Арабий каби алломалардан анча олдин Адиб Аҳмад «Биликлик тиши эр, жоҳил эр тиши» (биликлик хотин киши — эр кишидир, билимсиз эркак — хотин кишидир) деган ҳукмни баён қилган. Н.С. Банарлининг таъкидлашича, Адиб Аҳмаднинг билимли аёлни эркак билан тенг қўйиши янги ижтимоий нуктаи назарнинг ифодаси бўлиб, «Бу нуктаи назарга кўра, аёл исломиятнинг илк асрларидан бошлаб эски турк қавмлари муҳотида юксак мавқега кўтарилганлигидан далолат беради»¹⁵. Маълумки, ўтмишда илм ва маърифат бир-биридан қатъий тарзда ажратилмаган бўлса-да, улар айтиб бир нарса деб ҳам қаралмаган. Ҳаққоний маърифат эса илҳомга таянган воситасиз илм, яъни ирфон демакдир. Шунингдек, Оллоҳни таниш ва билиш илмига ҳам маърифат дейилган. Адиб Аҳмад «Билик бирла

¹⁴ Фаридиддин Аттор, «Тазкират-ул авлиё». -Тошкент, 1997, 145-155-бетлар.

¹⁵ «Расмли турк адабиёти тарихи». 1-жилд, 244-бет.

билинур тўраткан иди — яратган тангри илм билан танилади», — дейди. Шу ерда шоирнинг эран, яъни авлиёуллоҳдан баҳс юритишини кўздан кечирсак:

Сўнгакка тек эранга билик,
Эран кўрки ақл ўл, сўнакнинг йилик*

сўнгакда илик бўлиши лозим эканлиги каби эр кишига билим керакдир, эр кишининг кўрки ақлдир, сўнгакнинг кўрки эса иликдир (41-бет), дейиши ҳам бевосита маърифат билан боғлиқ. Бундай хулосага келишимизнинг яна бир сабаби шундаки, Адиб Аҳмад тирикликнинг туб мазмуни ва инсон учун абадият сирини кашф қилишни ҳам маърифат эгаллашда кўради. У билимсиз, маърифатсиз умр кечиришни ҳаёт ҳисобламайди. Минг илмсиздан биргина илм ва маърифат соҳибини устун қўяди:

*Биликлик биринга биликсиз мингин,
Тенгакли тенгади биликнинг тенгин.*

Мазмуни: Билимликнинг бири билимсизнинг мингига тенг, илмли кишилар илмнинг қадрига етади (42-бет).

Адиб Аҳмад бу бобдаги байт ва мисраларнинг деярли ҳар бирида «биликлик» ва «биликсиз» сўзларини қўллайди. Биликликнинг феъл-атвори, фазилат ва ҳақиқатлари нима-ю, биликсизнинг тақдири ва заволи нималардан иборатлигини до-нишмандлик билан тавсифлаб беради. Унингча, зар кадрини заргар билади деганларидек, билим-

* Мазкур мисрада вазн ноқислиги бор. Чунки у Р.Р.Арат нашри (“С” нусха)да “Süngেকে уilig teg erenke bilig” (48 бет) деб тўғри берилган.

ли одам илмнинг моҳиятини аниқ англайди ва уни кадрлайди. Иккинчидан, у нима ишга қўл урса, билиб қилади ва кейин пушаймон қилмайди. Билимдон одам фақат ботинда эмас, зохирда ҳам бошқаларга намуна кўрсата олади. Чунки, у ҳеч қачон кераксиз сўзни ишлатмайди ва ундан воз кечишга қодир бўлади:

*Биликлик кераклик сўзин сўзлаюр,
Кераксиз сўзини кўмуб кизлаюр.*

Мазмуни: Билимли киши керакли сўзни сўзлайди, кераксиз сўзни кўмиб яширади (45-бет).

Шу тариқа билимли киши ўзининг хикматли сўzlари, адаб ва тавозеъкорлиги билан Арабу Ажамда олқишга сазовор бўлади. Бу каби хислат ва фазилатлардан бенасиб қолган билимсизларнинг ҳар қандай қулфат ва фожеага гирифтор бўлишини Югнакий шундай асослайди:

*Биликсизга ҳақ сўз татиксиз эрур,
Анга панд-насиҳат осигсиз эрур.
Не турлук ариксиз арир, юв деса,
Жоҳил юп аримас аригсиз эрур.*

Мазмуни: Илмсизга тўғри сўз маъносиздир, унга ўғит-насиҳат фойдасиздир. Бир қанча ювиксизларга ювиниш учун буюрилса тоза бўлур, аммо жоҳил қанча ювинмасин пок бўлмайди (44-бет).

Бир қарашда, Аҳмад Югнакийнинг илмнинг манфаати ва жаҳолатнинг зарари ҳақидаги бундай қарашлари анча жўн ва оддий бўлиб туюлади. Аслида эса, бу мутафаккир ижодкор энг зарур сўз ва тушунчаларга таяниб, илмли одамнинг барча замонлар учун бирдек аталадиган бадий таъри-

фини беради ҳамда ўқувчи тасаввурида унинг жонли сиймосини яратади. Унинг қиёфасини кўз олдингизга гавдалантирмоқчи бўлсангиз, табиий тарзда илмни севгувчи ва илм эгаллаш учун заҳмат чекувчи, ахлоқ-одоби баланд бир доно одамнинг қиёфаси намоён бўлади. Эҳтимол, ана шунинг учун ҳам асарнинг кейинги бўлимларида муаллиф нуқтаи назари билан маърифатпарвар шахснинг нуқтаи назарлари ўзаро боғланиб, бир-бирини тўлдириб борганга ўхшаш бир таассурот ҳосил қилади. Масалан, тилни тийиш ва одоб-ахлоққа бағишланган қисмдаги фикрларни олайлик. Албатта улар, энг аввало, Адиб Аҳмадга тегишлидир. Лекин айни пайтда улардаги бирор бир жумлани ҳам билимли кишиларга бегона ёки уларнинг мушоҳадасидан йироқ жумлалар дейиш мумкин эмас. Демак, шоир асарида ўз даври илм аҳлининг илғор қарашларини умумлаштиришни кўзлаган ва бунинг уддасидан чиққан дейишга асосимиз бор. Бунинг бир сабаби шуки, асардаги бир қатор байтлар мазмун моҳияти билан халқ мақоллари-га ниҳоятда яқин туради:

*Сонин сўзлаган эр сўзи сўз соғи,
Ўқуш янғшагон тил ай олмас ёғи.*

Мазмуни: Ўйлаб сўзлаган кишининг сўзи тўғридир, ўринсиз кўп вайсаган тил шафқатсиз ёвдир (47-бет).

Бу байтни ўқиганда халқимизнинг тил одоби, хусусан, тилни асрашга оид «Ўйнаб сўзласанг ҳам ўйлаб сўзла» каби мақоллари хаёлга келади.

Ислом, Қуръон, ҳадис ва «Ҳибат ул-ҳақойиқ»

Олдин айтиб ўтганимиздек, қорахонийлар Ўрта Осиёда майдонга чиққан биринчи мусулмон давлати эди. Қорахоний ҳукмдорларидан Сотуқ Буғрохон Хасрнинг илк ярмида мусулмонликни қабул қилиб, исломни расмий давлат дини деб эълон этганди. Тарихий маълумотларга кўра, Сотуқ Буғрохон билан бирга икки юз минг хонадон исломга кирган бўлиб, уларнинг умумий сони бир миллион кишидан ортиқроқ эди. Ана шундан сўнг Қорахонийлар бошқа туркий қавмларни ҳам Ислом бирлигига киритишга бел боғладилар. Бунда улар бадиий адабиётдан самарали фойдаландилар ва Сотуқ Буғрохон ҳақида яратилган манокибномалар ҳам айнан шу мақсадга хизмат қилдирилган эди. Улардан бирида ривоят этилишича, сомонийлар ҳукмдори Абу Наср Қошғарга қочиб келиб Сотуқ Буғрохон билан учрашади. Амакисидан яширин равишда исломни қабул қилиб, амаким ва қавм-қариндошларим ҳам шу йўлга кирсинлар, дея Оллоҳга илтижолар айлайди. Ўша пайтда у 25 ёшда бўлган экан. Кўп ўтмай Фарғонага сафар қилади ва ислом муҳофизи сифатида ҳаммага ибрат бўлади. Хожа Аҳмад Яссавийнинг Қорахонийлар даврида тасаввуф оламидаги янги тариқатга асос солиши ва:

“Султон Сотуқ Буғрохон пиру муғон эмасму?”¹⁶ — деган мисрани битиб, ўзининг унга боғлиқлигини таъкидлаши ҳам асоссиз эмас эди.

Лекин мусулмонлашув осон ва ўнғай кетган бир жараён эмасди. Туркий халқлар орасида бошқа динлар, жумладан, шомонизм, будпарастлик ва

¹⁶ Қаранг: Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. - Тошкент, 2001, 36-бет.

христианликка эътиқод боғлаган жамоалар кўпчиликни ташкил этарди. Уйғуристон ҳокимиятига қарашли турклар орасида Будда динини Чиғатой хонлари мусулмонлашганга қадар (XIV аср) ҳимоя қилган кишилар мавжуд эди. Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматлар яратаркан, асосан кўчманчи ва саҳрои туркларни мусулмонлаштиришни бош мақсад қилиб қўйган эди. Агар шунга ўхшаш тарихий ҳолат ва ҳодисалар эътиборга олинмаса, Аҳмад Югнакийнинг исломни кучсизланишига доир мана бу фикрларини тўлиқ англаб ёки тўғри баҳолаб бўлмайди:

*Ғариб эрди ислам ғариб болды баз,
Ибадат рийа болды абид мажаз.*

Мазмуни: Ислом дини ғариб эди, яна бундан ҳам ғариб бўлди, ибодат қилиш юзакиликка айланди, художўй кишилар қаллоб бўлиб қолди.

Бу фикрдан урта хулоса чиқариш мумкин: биринчиси, Аҳмад Югнакий ўз асарини яратар экан, қайси ҳолатда исломнинг кучсизланишини тўхтатишга ҳисса қўшишни кўзлаган. Иккинчидан, у мусулмонлик юзаки тоат-ибодат эмаслиги, тўғрилиқ, ҳалоллик, билимдонлик исломнинг бош шартли эканлигини таъсирли тарзда талқин қилиш нияти билан қўлига қалам олгандир. Учинчидан, Адиб Аҳмад панд-насихат талабларидан келиб чиқиб, одоб ва илм, диний ҳиссиёт ва тафаккур, маърифат ва саодат бир-бирига бутунлай боғлиқлигини исботлаб берган. Бунга эришишнинг биринчи асоси ва маърифий замини Қуръони карим ҳамда пайғамбар ҳадислари ҳисобланарди.

Хуллас, «Ҳибат ул-ҳақойиқ»ни яратишдан кўзланган асосий мақсад дин моҳияти ва

шартларини тор тушунмаслик, факат тоат-ибодат билан чегараланмасдан, илм ўрганиш, илм кучига суяниб, дунёвий муаммоларни ҳам хал қилишга чорлаш эди. Чунки, X асрдан эътиборан туркий халқлар орасида дин асосларини маънавий ҳаётга тадбиқ қилиш учун кенг йўл очилган эди. Бунга адабиёт вакиллари ҳам ўзларининг муносиб улушларини қўшди. Бу масалада мулоҳаза юритган турк тадқиқотчиси Иброҳим Шонер шуларни ёзади: «Идеал бир мусулмон шахс ёки давлат арбобининг диний ўлчовлар доирасида қандай фазилатларга эга бўлиши кераклиги Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»ида, диний қоидалар билан тасаввуф одобини бирлаштирган Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»ида ва Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ»ида баён этилгандир. Улар бу ишда исломнинг икки бош манбаи — Қуръон ва ҳадислардан талмеҳ ҳамда иқтибослар олиш тарзида фойдаландилар»¹⁷. Зеро, бу ижодкорлар ахлоқ ва тафаккур камолида диннинг ўрнини ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмаслигини чуқур билганлар. Ҳақиқатдан ҳам Оллоҳ динига чин дилдан боғланган кишилар бошқаларга нисбатан ҳеч вақт ҳақсизлик ва адолатсизлик қилмайди. Одамларнинг тинчлиги ва хотиржамлигини бузадиган ишларга бош қўшмайди. Миллий бирлик ва тенг-ликни таъминлаш учун ўзининг муносиб ҳиссасини қўшишга интилади. Дин, деярли барча ахлоқий хасталиклар, қалб ва рух иллатларининг доимий шифосидир. Бу жиҳатдан Қуръони карим сўзларининг таъсирини ҳеч ни-

¹⁷ Şener I. Yesevi hikmetlerinin kaynağı olarak ayetler... «Ahmed-i Yesevi. Hayati — Eserleri — Tesirleri». -Istanbul, 1996, s. 373.

мага тенглаштириш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий «Назм ул жавоҳир»даги рубоийларидан бирида:

*Олам эли ичра гар гадо, гар шах эрур,
Не дардки, ул кўнгли аро ҳамраҳ эрур,
Қуръонни тиловат этсун ар огаҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво каломуллоҳ эрур¹⁸, —*

деган эди.

Қуръони карим, исломий илмларнинг биринчи манбаидир. Қуръоннинг луғавий маъноси «тўпламок, кироат қилмок, ўқимок» демакдир. Исломий нуктаи назарда, Қуръон Оллоҳ тарафидан Ҳазрати Муҳаммадга Жаброил воситаси ила нозил этилган оятлар мажмуасидан таркиб топган муқаддас китоб ҳисобланади. У 114 сура 6666 оятни ўз ичига олган. Қуръон ҳамма нарсадан олдин Ҳақ ва Ҳақиқатни, яъни Оллоҳнинг борлиги ва бирлигини англатади. Шу боис, Қуръони карим ҳам илм, ҳам иймон ва комиллик китоби эрур. Олимларнинг эътирофларига кўра, унинг асл мўъжизаси тилидадур. Қуръони карим тили ниҳоятда оҳангдор ярим қофиялар, ич қофиялар ва саъжларни ўзида мужассамлантирган. Арабчанинг узун ва қисқа ҳижолааридаги оҳанг тазодлари ундаги мусиқавийликни янада кучайтирган. Қуръон оятларидаги сўз ва маънолардан эса мусулмон оламидаги ҳар бир ижодкор ўзича илҳомланган ва зарур ўринларда уларга таяниб қалам тебратган. Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий ва Аҳмад Яссавийлар ана шу ижодий ишнинг бошида турган туркийгўй ижодкорлар эдилар.

¹⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том. -Тошкент, 1968, 42-бет.

Маълумки, ислом пайғамбари Муҳаммад алай-хиссаломга нозил этилган илк амр “Икраъ”, яъни “Ўқи!” бўлганлиги учун исломий адабиётда, жумладан, туркий адабиётда ҳам ўқиш ва билимдан деярли баробар баҳс юритилган. Бунда билиб ва англаб сўзлаш, билимсизлик билан умуман сўзламаслик масаласига алоҳида диққат қаратилган. Шу боис, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонидаги:

*Билигликкэ созлэдим ушбу созум,
Билигсиз тилин билумэз озум, —*

деган фикрлар кейинги давр ижодкорларимиз томонидан тўла қувватланган ва давом эттирилган. Ҳатто Адиб Аҳмаднинг:

*Билик бирла бил(и)нур саодат йўли,
Билик бил саодат йўлини була*

билим билан саодат йўли очилади, шунга кўра, илмли бўл, бахт йўлини изла (40-бет), дея чорлаши Юсуф Хос Ҳожиб достони учун танланган ном мазмунига эмас, балки унинг умумий мақсадига тўла мувофиқдир.

Назм ва насрда маънони кучайтириб, ифода таъсирини кучайтириш мақсадида оят ва ҳадисларни қўллаш иқтибос санъати дейилган. Иқтибос икки хил бўлган: 1. Иқтибоси том. Бунда оят ёки ҳадис тўлиқ келтирилган. 2. Иқтибоси ноқисда эса Қуръон оятлари ва ҳадислардан маълум бир калима ёки ибора олиниб, асосий мақсадга хизмат қилдирилган¹⁹. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, қадимий туркий адабиётда фойдаланилган Қуръон оятлари ва ҳадисларни ҳамма

¹⁹ Bayraktutan L. Edebi Sanatlar. -Balikesir, 1998, 88-89-бетлар.

вақт ҳам аниқ кўрсатиш анча қийиндир. Масалан, «Қутадғу билиг»даги бир байтни кўздан кечирайлик:

*Тиледи торутти бу болмыш қамуғ
Бир-ок бол тэди болды қулмыш қамуғ*

Мазмуни: У истади (ва) яратди, мавжудот (шундай) вужуд бўлди, Воҳид (худо) «бўл» деди, истаган ҳамма нарсалари бўлди²⁰.

Ушбу байтда Қуръони каримдаги «Бирон нарсани (Яратишни) ирода қилган вақтида Унинг иши фақатгина «Бўл», демоқликдир. Бас, у (наrsa) бўлур, вужудга келур» (Ёсин: 82-оят) сўзларига асосланилган ва оятнинг мазмуни шеърий шаклда ифодаланган. Буни ҳамма ҳам дархол англай ололмайдди, албатта. «Ҳибат ул-ҳақоийк»да ҳам шунга ўхшаш ҳолатларга дуч келиш мумкин. Адиб Аҳмад асар мукаддимасида ёзади:

*Йўқ эрдим яраттинг яна йўқ қилиб,
Икинч бор қилурсан муқирман мунга.*

Мазмуни: Йўқ эдим, яратдинг, яна йўқ қилиб, қайта (иккинчи) вужудга келтирасан, бунга иқрорман (30-бет).

Юқорида келтирилган мисралардаги фикр ва эътирофни ҳам Қуръони каримнинг Бакара сураси 28-оятининг туркийдаги шеърий бир талқини дейиш мумкин: «Ўлик танангизга жон берган, кейин ўлим берадиган, сўнгра яна тирилтирганидан кейин Ўзига қайтажагингиз — Оллохни қандай инкор қиласиз-а?»²¹.

²⁰ «Қутадғу билиг», 64-65-бетлар.

²¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. -Тошкент, 1992, 9-бет.

Қуръоннинг Зумар сурасида (9-оят) «Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми?!»²², — деган илоҳий савол мавжуд. Бу гап Адиб Аҳмад томонидан «Биликлик биликсиз қачон тенг бўлур?», — деган тарзда айнан такрорланган ва билимсизликнинг Оллоҳ наздида катта бир кулфатлигига ишорат қилинган. «...Юсуф сурасининг етакчи мавзуи, — дейди филология фанлари доктори Х. Кароматов, — «ас сабру жамилун — гўзал сабр» ибораси. Сабр сўзи Қуръонда етмиш маротаба учрайди, ҳеч бир сўз шу қадар кўп қўлланилмаган. Айнан шу ибора ўзбек халқ мақолларига асос солган ва Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий ва Аҳмад Яссавий ижодидан кенг ўрин олган»²³. Дарҳақиқат, Адиб Аҳмаднинг:

*Бало келса сабр эт, фарраҳқа кутуб,
Кутуб тур фарраҳқа бало — ранж ютуп.
Ўчар меҳнат ўти, кечар навбати,
Қолур сабр идиси савобин тутуб*

бало келса севинчга йўйиб сабр қил, қийинчиликни ичингда сақлаб шодлик келишини кутиб тур. Меҳнат, машаққат ўти сўнар. сўнг сабрли кишига савобга эришиш навбати етади (77-бет), каби чин собирликка чорловчи фикрларини Қуръон оятлари ва пайғамбарнинг «Сабрли бандаларга беҳисоб савоб (ажр) ато этилғусидир»²⁴ мазмунидаги ҳадисларини инобатга олмай талқин қилиш ҳақиқатдан қўз юмуш бўлур эди.

²² Ўша китоб, 325-бет.

²³ Кароматов Х. «Қуръон ва ўзбек адабиёти». -Тошкент, 1993, 44-бет.

²⁴ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-сахих, 4-жилд. -Тошкент, 1997, 109-бет.

Бинобарин, ҳадис хабар мазмунини билдирадиган сўз бўлиб, Ҳазрати пайғамбарга оид бўлган сўзлар ва диний - ахлоқий кўрсатмаларга ҳадис дейилган. Шариат одатига кўра, ҳадис Муҳаммад алайҳиссаломга мансуб ибратли сўзлардир. Куръони каримда эса бу сўз хабар бериш, калима маъносида келган. Ҳадисларда аҳли ислом ҳаётининг асосий қирралари камраб олинган. Улардан ҳар бири комил ахлоқни шакллантириш, инсонни олижаноб фазилатлар соҳиби қилиб тарбиялашдек эзгу ишларга даъват этади. Шунинг учун Шарқ адабиётида, хусусан, диний ва дидактик адабиёт намуналарида ҳадислардан кенг фойдаланилган. Ҳадислар уч хилга ажратилган:

1. Пайғамбарга нисбат берилган асл ҳадислар.

2. Пайғамбарлардан нақл этилган ҳадисларнинг маънолари.

3. Талмеҳ тарзидаги ҳадислар.

Туркий адабиётнинг қадимги намуналарида ҳадисларнинг шу уч хилига ҳам мурожаат этилган. «Муту қабла ан тамутту» — «Ўлмасдан бурун ўлингиз» ҳадиси Пайғамбар алайҳиссаломнинг энг машхур ҳадисларидан бўлиб, диний-тасаввуфий адабиёт вакиллари томонидан қайта-қайта ишлатилган. Аҳмад Яссавий бу ҳадисни икки шаклда қўллайди. Биринчиси, ҳеч ўзгаришсиз — айна тарзда берилади:

*Муту қабла ан тамутту хок бўлмаклик,
Ошиқлари ўлмас бурун ўлар эрмиш²⁵.*

Бошқа ҳикматларда эса ушбу ҳадис мазмунининг бадиий талқини берилган:

²⁵ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. -Тошкент, 1991, 171-бет.

*Қул Хожжа Аҳмад, нафсни тевдим, нафсни тевдим,
Андин кейин жононимни излаб топдим.*

*Ўлмас бурун жон бермакни дардин тортдим,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?*²⁶

Етим-есирларга ғамхўрлик қилиш, уларни ранжитмаслик ва ғариблар ҳақига хиёнат қилмасликка ундаш Аҳмад Яссавий ҳикматларидаги асосий мавзулардан ҳисобланади. Аммо бу мавзунинг туб замини ҳам ҳадисларга бориб тақалади. Пайғамбаримиз бир ҳадисларида «Оллоҳ наздида уйларнинг энг хайрлиси етимга иззат-икром кўрсатилган хонадондир. Энг ёмони эса етим таҳкирланган уйдир», десалар бошқа бир ҳадисда «Сизларга икки заифнинг ҳаққини ҳаром қиламан: етим ва аёлнинг», деган эканлар. Бу ҳадислар таъсирида Аҳмад Яссавий шундай фикрларни илгари сурган:

*Муҳаммад айдилар ҳар ким етимдур,
Билингиз ул мени хос умматимдур.
Етимни кўрсангиз оғритмангизлар,
Ғарибни кўрсангиз доғ этмангизлар*²⁷.

Масаланинг диққатга молик томони шундаки, ҳадислар мазмунини асар таркибига сингдириш ёки уларни тўғридан-тўғри асарга киритиш борасида Адиб Аҳмад туркий шеърятда энг яхши натижаларга эриша олган. Унинг ҳадис қўллаш маҳорати Аҳмад Яссавийникидан асло қолишмайди десак, масалага тўғри ёндошган бўламиз.

«Ҳибат ул-хақойиқ»нинг “В” (“Б”) ва “С” (“Ж”) нусхасида шундай байт бор:

²⁶ Кўрсатилган китоб, 71-бет.

²⁷ Ҳикматлар, 204-бет.

*Билик бил ўсанма бил ул ҳақ расул,
Билик кимда эрса сиз арқанг теди*

Мазмуни: Билимли бўл, ҳеч қачон эринма, Ҳақ расули (пайғамбар) ким илмли бўлса, уни сиз мактанг деб айтди (43-бет).

Асарнинг «А» нусхасида ушбу байт куйидаги тарзда берилган:

*Билик бил усанма бил ул ҳақ расул,
Билик Чинде эрсе сиз арқанг тиди²⁸.*

Маълум бўлаётирки, мазкур байтда шоир Ҳазрати пайғамбарнинг «Гарчи Хитойда бўлса ҳам илмга интилинглар, чунки илм олишга ҳаракат қилиш ҳар бир мўминга фарздир»²⁹, — деган ҳадисдан унумли фойдаланган. Шу билан бирга уни «илмни Чинда бўлса ҳам излангиз» тарзда ихчамлаштирган. Асарда яна бир қатор ахлоқий-дидактик мисралар борки, улар ҳам моҳият эътибори билан айнан ҳадисларга яқин ёки ўхшашдир. Бир ҳадисда таърифланишича, «Бировни (курашиб) йиқитган полвон эрмас, балким ғазабланган вақтида жаҳлини ютган одам полвондир»³⁰, — дейилади. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»даги мана бу фикрлар мазкур ўғитнинг узвий давомига ўхшаши тасодифий эмас, албатта:

*Алинганса тутнуб ғазаб инад ўти,
Ҳалимлиқ сувин соч ўл ўтни ўчур.*

Мазмуни: Ғазаб ўти тутаб, алангаланиб ёнса, мулойимлик билан шафқат, марҳамат, ҳақиқат сувини сочиб, уни ўчир (76-бет).

²⁸ «Атебатул ҳақойиқ», 48-86-бетлар.

²⁹ «Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари». -Тошкент, 1990, 32-бет.

³⁰ «Ал-жомий ас-саҳиҳ», 4-жилд, 113-бет.

Хуллас, ҳадислар Адиб Аҳмаднинг дунёқарашига ахлоқий-диний ёки фалсафий жиҳатдан қанчалик таъсир кўрсатган бўлса, унинг адабий шахсияти ва ижодиётига ҳам ижобий ҳисса қўшган. Филология фанлари доктори М. Имомназаров «Ҳибат ул-хақойиқ»да «21 ўринда пайғамбаримиз ҳадислари учрайди»³¹, — дейди. Тўғри, асарда ҳадисларга ҳамоҳанг ёки маъно ва мантиқ эътибори билан ҳадисларга яқин байтларга тез-тез дуч келинади. Лекин, уларнинг ҳаммасини ҳадисга нисбат бериш ёки ҳадис таъсирида юзага келган дейиш тўғри эмас. Бунда яна бошқа бир жиҳатни эсдан чиқармаслик лозим кўринади. «Ҳибат ул-хақойиқ»ни текширган олимлар унинг халқ оғзаки ижоди билан яқинлиги ва халқ шеърятининг унга таъсирини асардан кенг ўрин олган тўртлик шаклида кўрадилар. Бу, албатта, шубҳага имкон бермайдиган бир далилдир. Агар асарнинг матнига чуқурроқ назар ташланса, ундаги тўртликларнинг аксарияти тил, маъно, услуб ва ифодада мақолларга яқинлиги равшанлашади. Шунинг учун Адиб Аҳмаднинг «Ҳибат ул-хақойиқ»даги қатор сатрлари ва Навоийнинг «Муншаот»ида келтирилган «Атодин келса хато, билма хато» мисраси тугал мазмунни ифодалаган мақолга ўхшайди. Яна бир мисол:

*Жафо қилдачингга ёнут қил вафо,
Аримас неча ювса қон бирла қон.*

Мазмуни: Сенга жафо қилувчига сен вафо билан жавоб қил, қонни қон билан қанча ювса ҳам, у аримайди (74-бет) байтидаги фикрнинг маъно илдизи (баъзи тадқиқотчилар таъкидлага-

³¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1995, 31 март.

нидек — Г.Х.) ҳадисларга эмас, балки халқ мақолига бориб тақалади. Зеро, «қонни қон билан ювиб бўлмас», — деган мақол ҳозир ҳам кенг ишлатилиб келинмоқда. Яна шуни ҳам қайд этиш жоизки, “Қутадғу билиг” ва ундан кейин дунёга келган “Ҳибат ул-хақойик” асари қорахонийлар ижтимоий-маданий ҳаётининг маҳсули бўлгани учун муаллифлар бир хил мазмундаги оят, ҳадис ва мақолга мурожаат этганлар. Мусулмон кишининг ўзига раво кўрмаган нарсани қардошига раво кўрмаслиги, ҳақиқий мусулмоннинг бошқаларга яхшилик қилиш истаги билан яшаши кераклиги Қуръон оятлари ва ҳадисларда кўп ёзилган. Бу ҳақда Юсуф Хос Ҳожиб ёзади:

*Мусулман ишин эт мунынга йара,
Байат бэргэ учмоқ — бу озук тор-э³²,*

Мазмуни: Мусулмонлар ишини қил, мунжга (оғир кунига, қийинчилигига) яра, худо сенга жаннат тўридан жой беради, дейди. Адиб Аҳмад эса худди шу иборага бундай ёндошади:

*Мусулмонга мушфиқ булуб меҳрубон
Сенга сандугунгни мусулмонга сон,*

Мазмуни: Мусулмон қардошингга нисбатан шафқатли ва марҳаматли бўл, ўзинг учун раво кўрганни мусулмон биродарингга ҳам раво кўргил (74-бет).

Шарқ шоирлари одатда дунёвий масала ва муаммоларни ҳал қилишда ва диний ҳақиқатларнинг инсон тақдирига нечоғлик аҳамият қасб этиши нуқтаи назаридан ояту ҳадисларга мурожаат этганлар. Бу нарса “Қутадғу билиг”да бўлгани каби “Ҳибат ул-хақойик”да ҳам ёрқин намоён бўлгандир.

³² “Қутадғу билиг”, ўша бет.

Тасаввуф ва «Ҳибат ул-ҳақойиқ»

Тасаввуф тарихидан яхши маълумки, тасаввуф ва тариқатларнинг шаклланиши ҳамда тараққий топишида Бағдод, Нишопур ва Мисрдан етишиб чиққан сўфийларнинг фикр-қарашлари муҳим аҳамият касб этган. Масалан, Бағдодда Жунайд Бағдодий, Абу Ҳамза Бағдодий, Абул Ҳусайн Нурий, Нишопурда эса Боязид Бистомий, Яхъё бин Муоз, Сухравардий, Ҳамдун Қассор, Мисрда Зуннун Мисрий каби буюк арбоблар тасаввуф тараққиётига катта таъсир кўрсатишган. Бағдоддаги сўфийлар нафс офатлари, тавҳид, илохий ишқ, фано ва бако каби масалаларга диққатни қаратган бўлсалар, Нишопурда майдонга чиққан тасаввуф аҳллари футувват, маломатийлик, қалб ва ахлоқ сирларини чуқур ўзлаштиришга куч сарфлаганлар. Мисрда эса асосан маърифат масалалари билан изчил ва кенг миқёсда машғул бўлинган³³. Тасаввуф тариқатлари XI асрдан бошлаб туркий халқлар орасида ислом асосларини тарғиб этиш, мустаҳкамлаш, халқни ва юртни ташқи душманлардан химоя қилишда ташаббускорлик кўрсатишган. Диний кадриятларнинг халқ кўнглидан чуқур ўрин топтириш, одамларни ишқ, эзгулик ва комиллик атрофида бирлаштиришда улар ўзига хос таъсир йўллари жорий этдилар. Мана шунинг учун ҳам «XII-XIII асрларга келиб, шаҳар ва қишлоқ аҳли камбағалдан тортиб бою хукмдорга қадар турли

³³ Бу ҳақда батафсил қаранг: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: 1965; Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. — Т.: 1999; Комилов Н. Тасаввуф, 1-китоб, — Т.: 1996; Иброҳим Ҳаққул. Ирфон ва идрок, — Т.: Маънавият, 1998; Шу муаллиф: Тасаввуф сабоқлари. - Бухоро, 2000.

тоифа вакиллари улуф мутасаввифларнинг маънавий таъсири остида қолдилар»³⁴. Бу даврга келиб Шарқдаги ижтимоий ва маънавий ҳаётни бошқаришда тасаввуф тариқатчиларининг етакчилик ўрни анча мустаҳкамланган.

Тасаввуф тадқиқотчиларининг ҳақли эътирофи бўйича, Ўрта Осиёда тасаввуф маслагининг пайдо бўлиши ва тариқатлар тарзида халқ орасига кенг кириб боришида Хуросон тасаввуф арбобларининг таъсири устунроқ бўлган. Бу фикр М.Ф. Кўпрулу томонидан бир қанча далиллар воситасида асослаб берилган³⁵.

Бағдод, Хуросон, Миср ва Туркистонда ҳам барча сўфий ва мутасаввифларни бир хилда қизиқтирган қатор ҳақиқат ва муаммолар мавжуд бўлган. Булар, энг аввало, нафс тарбияси, ахлоқ гўзаллиги, қалб сирлари ва руҳий камолот йўлларини эгаллаш эди. Тасаввуф мусулмон оламида кенг тарқалиб, қаддини қўтарган сайин унинг адабиётга яқинлиги, бадий ижоддан ўрин олиши шунчалик кучайиб борган. Шу боис профессор Н. Комилов таъкидлаганидек, «ХI асрдан бошлаб Шарқнинг деярли барча нуфузли шоир ва ёзувчилари, мутафаккир ва олимлари тасаввуфдан озикланиб, унинг инсонпарварлик ва ҳақсеварлик ғояларидан руҳланганлар»³⁶.

Бизнинг назаримизда, X-XI асрлардаги тасаввуфни — одоб ва ахлоқ тасаввуфи деса хато

³⁴ Osman Turer. Türk dünyasında islam'ın yerleşmesi ve muhafazasında sufi tarikatlar ve Yesevi'nin rolü. «Ahmed-i Yesevi. Hayati-Eserleri-Tesirleri», 469-бет.

³⁵ Köprülü M.F. Türk edebiyatında ilk mutasavviflar. - Ankara, 1984. S. 17-24.

³⁶ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. 1996, 4-5-бетлар.

бўлмайди. Чунки, бу даврларда одоб ва ахлоқда ким илгариланган бўлса, ўша киши тасаввуфда ҳам илгариланган бўлади, — деган фикр нуфузли ақидага айланган. Шунинг учун ҳам, кўп шоир ва адиблар одоб ва ахлоқ муаммоларини тасаввуфий нуқтаи назардан талқин қилишга интиланганлар. Шу ўринда биз бир нарсани махсус таъкидлаб ўтишни хоҳлардик. Ахлоқ-одоб масалалари устида баҳс юритиш Шарқ адабиётида, жумладан, туркий адабиётда тасаввуф билан бошлангани йўқ. Ислонмгача бўлган туркий адабиётда ҳам ахлоқ ва одоб ҳақиқатларини талқин қилиш ижод аҳлининг диққат марказида турган. Шунинг учун, тасаввуфдаги бир қанча ғоя, тушунча ва мавзуларни энг қадимги давр туркий ёзма ёдгорликларида учратиш мумкин. Бинобарин, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги шеъринг парчалар орасида тасаввуф учун хос бўлган сатрларнинг мавжудлиги тасодифий эмас. Шу маънода рус олимаси И.В. Стеблева-нинг қуйидаги мулоҳазалари диққатга лойик: “Маҳмуд Қошғарий “Девон”ида туркий тасаввуф шеърининг энг қадимги намуналари деб қараш мумкин бўлган парчалар алоҳида ўрин эгаллайди. Улар кейинчалик бир мезонга айланган сўфиёна қарашлар мазмунини ўзида мужассамлаштиргандир”³⁷.

Дарҳақиқат, “Девону луғотит турк”дан ўрин олган мол-дунёга ортиқча хирс қўйиш, вақтнинг тез ўтиши, факрлик ва қаноат, ёмон ахлоқ азобларига доир фикр ва образлар Юсуф Хос Ҳожиб, Адиб Аҳмад

³⁷ Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. -М., 1971, стр. 101.

Югнакий асарларидаги мулоҳазалардан кескин фарк қилмайди. Масалан, мана бу байтни олайлик:

*Эрән қамуг артади нэңлар узу,
Тавар көруб усунлају эсгә чуқар³⁸*

Бойликка тама қилиб ва суқланиб кишиларнинг ахлоқи бузилди. Молни кўргач, насир куши ўлимтик устига отилгани каби мол устига отилур. Демак, бойликка ўчликнинг энг катта касофати ахлоқни бузишидир. Лекин бундай бузилиш шайтоннинг авраб-алдашидан содир бўлади:

*Барди сәнә жэк отру тутуп бал,
Барчин кэзібән талу јууга болуп қал³⁹.*

Шайтон сени учратди, сенга асал тутиб, дунё ширинлиги – роҳатини беради. Мағрур бўлиб ипакли кийимлар кийдинг. Агар унинг алдовини тушунмайдиган бўлсанг, шундай қилиб роҳатлана бер.

Бунга яқин маънодаги сатрларни биз Адиб Аҳмад ва Аҳмал Яссавий асарларида ҳам учратамиз. Югнакийнинг куйидаги сўзлари юқоридаги байтда айтилган ҳамда хушёрликка ундовчи фикрларнинг давоми бўлибгина қолмай, айти пайтда уларни бойитади ҳам:

*Нелук молга мунча кўнгул боғламоқ,
Бу мол келса арта борур боз кеча.
Кўнгултин чиқаргил тавор суқлуқин,
Кедим бирла теб тут қорин тўқлуқин*

Мазмуни: Бунча ҳам молга кўнгил қўймоқ не керак, бу бойлик келса, кўпаяди, озаяди ва йўқ бўлади.

³⁸ Кошгарий М. “Девону луғотит турк.” II том. -Тошкент, 1961, 25-бет.

³⁹ Шу асар. III том. 1963, 171-бет.

Кўнгилдан молга бўлган сукликни чиқар, фақат кийим билан корин тўклигини кўзла (53-54-бетлар). Албатта, бу гаплар тасаввуф асосида турган факрлик маслагининг шартлари бўйича айтилган.

Турк олими Аҳмад Жаъфар ўғли: “Атебатул ҳақойиқ” “Қутадғу билиг” каби даври учун кенг тармоқ ёзган сўфиёна бир асардир”⁴⁰, — деб таърифлайди. Бу хулосани тўла-тўқис қўллаб бўлмайди. Чунки, асарда тасаввуфга бевосита алоқадор зуҳд, ваъра, таваккул, тавозеъ ва қаноат каби бир қатор ҳақиқатлар ёритилганига қарамай, уни бутунлай тасаввуфий манзума деб бўлмайди. Қолаверса, тасаввуфга даҳлдор деб қаралиши мумкин бўлган ҳақиқатлар футувват маслаги учун хос бўлиб, асардаги баъзи жумлалар шоирнинг жавонмардликка қизиқиши устунроқ эканидан далолат беради. Зеро, асарда сўфий, тасаввуф атамалари тилга олинмагани ҳолда “футувват”, “мурувват”, “ахий” каби сўзлар ишлатилиб, уларнинг маъно ва моҳиятига эътибор қаратилган. Масалан, асарда Амир Дод Сипоҳсолорбек мадҳ этилар экан, у мурувват ва футувват бобида намуна сифатида таърифланади:

*Яна мажд, мурувват, футувват угон
Ато қилди шоҳимга бу жумлани.*

Мазмуни: Яна ҳар ишга қодир, мурувватли, саховатли улуғ тангри бу барча хислатларни шоҳимга ато қилди (37-бет).

Н.С. Банарлининг таъкидлашича, «Адиб Аҳмаднинг жўмардлик мавзуидаги сатрлари ҳам исломнинг жавонмардлик ва мурувват тавсияларига уйғун келиши билан бирга бошқа

⁴⁰ «Турк дунёси эл китоби», 3-жилд, 61-бет.

сабабларга ҳам дахлдордир: Хоҳ «Қутадғу билиг»да бўлсин, хоҳ «Атебатул ҳақойиқ»да жўмардлик фазилатларидан баҳс юритиларкан, даврнинг буюкларига бу фазилатнинг аҳамиятини эслатиш ишорати кўзда тутилган. Айни нуқтада санъаткор тарихнинг турли давридаги ҳазин ғамларни янада таъсирлироқ тарзда ифода этур»⁴¹. Асарнинг саховат ва бахиллик оқибатларига бағишланган бўлимидаги бир неча байтда ҳам ахийликдан баҳс юритилиб, яна шундай дейилади:

*Ахи эр биликни ета билди кўр,
Анин сотти молин сано олди кўр.*

Мазмуни: Сахий кишилар билимнинг кадрига ета билганини, шунинг учун бутун молини сотиб мактов, олқиш олганини кўр (61-бет).

Албатта, бунда ахийлик — химмат ва саховатнинг илм билан вобасталикда талқин қилиниши ниҳоятда эътиборлидир.

Энди тасаввуф ҳақида икки оғиз сўз юритамиз. Адиб Аҳмад сўфийлик сир-асрорлари ва ҳақиқатларидан пухта хабардор бўлган ижодкор. Асардаги баъзи ўринлар тасаввуфий ишонч ва илҳом билан яратилган десак, асло хато бўлмайди. Маълумки, тавозеъ инсондаги нодир фазилатлардан биридир. Ислом ахлоқига кўра, тавозеъ гўзал сифатлардан бўлиб, кибр манманликнинг зидди ҳисобланади. Тасаввуф аҳли исломий талаб ва таърифларга суяниб, тавозеънинг маъно ва мазмунини янада бойитганлар. Тасаввуфга доир китобларда ёзилишича, Жунайд Бағдодийдан тавозеъ ҳақида сўрашганда: «Тавозеъ

⁴¹ “Расмля турк адабиёти тарихи”. 1-том, 244-бет.

кўнгилдаги тубанликдан қутулмоқ ва атрофдагиларга юмшоқ муомалада бўлмоқ», — деган экан. Зунун Мисрийнинг таърифига кўра, «Тавозеънинг уч аломати бордур: Биринчиси, ўз айбларини англаб нафсини ҳақир кўрмоқ, иккинчиси, тавҳид ишончи ила инсонларни севмоқ, учинчиси, ким айтишидан қатъий назар ҳақиқатни ва тўғри насихатни қабул этмоқдир».

Адиб Аҳмад ўз асарида тавозеъга нисбатан кенгрок ўрин ажратиши ҳам бежиз эмас. Мутафаккир шоир тавозеъ ҳақида таъсирли мисралар битаркан (шоир хатто мўминликнинг асосий нишонини тавозеъ деб белгилайди: «Мўминлиқ нишони тавозеъ эрур. Агар мўмин эрсанг, тавозеъ қилгин), айна пайтда мутавозеъликка мутлако зид бўлган кибр ва такаббурлик каби шайтоний сифатларни кескин коралайди. Унинг қуйидаги сатрлари мазмунан бугун ҳам ўз қимматини тўлик саклай олгандир:

*Такаббур либосин кийип оз солин,
Кериб халқда кўксунг, озурлаб тилин...
Тавозеъ қилиқни кўт(у)рур иди.
Такаббур тутар эрни кемшуру қўди.*

Мазмуни: Кибрлик либосини кийиб, кўксингни халққа кериб, тилинг билан озор беришдан саклан... Художўй, мулойим қилиқни худо ҳам ёқтиради, такаббур кишини тубанлаштиради (66-67-бетлар).

“Ҳибат ул-ҳақойиқ”даги таваккулга доир фикрлар диний заминдан юзага чиққан бўлса-да, уларда ҳам тасаввуфдан таъсирланиш мавжуд. Шоир мутаваккилликнинг асоси ва нурини илм-да кўради, ҳар кор-ҳолда илмли одамни Оллох

қўллаб-қувватлашига тўла ишонч билдиради. Абу Ҳафс ал-Ҳаддод: «Тасаввуф адабдан иборат эрур. Ҳар бир вақтнинг ўз адаби бордир. Ҳар бир ҳолнинг адаби бор. Вақтнинг одобига диққат қилган солиқ комил инсон мартабасини эгаллар...»⁴², деган фикрни баён этган экан. Адиб Аҳмад асаридаги тасаввуф билан боғлиқ фикр-қарашлар ушбу мулоҳазаларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилади. Чунки, шоир ҳар бир масалани одоб ўлчоғи билан баҳолайди. Одоб талабларидан келиб чиқиб, у ёки бу фикрнинг раванкини аниқ белгилаб беришга эришади. Аҳмад Югнакийнинг тасаввуф билан алоқадор тушунчалари назарий бир характерда бўлмасдан, балки амалий қимматга ҳам эгадир. Бинобарин, шоирнинг тасаввуфий ахлоқ тўғрисидаги шундай ноёб мулоҳазалари гўзал хислат ва фазилатлар соҳиби бўлган улуғ бир шахс сиймосини кўз олдимизга намоён айлайди. Бунинг эса аниқ далиллари мавжуд. Алишер Навоий Адиб Аҳмаднинг «кўнгил кўзи бағоят ёруқ», деганида унинг фазилатлари валиликка соҳиблигини назарда тутди. Мусулмончиликнинг шаклланиши ва кенг тармоқ ёзишида авлиёларнинг култи муҳим рол бажарган эди. Яшар Ўжакнинг кўрсатмасига кўра, авлиё култи хоҳ сунъий, хоҳ ғайри сунъий бўлсин, туркий халқлар мусулмонлигининг шаклланиши ва марказлашувида улкан аҳамият касб этгандир»⁴³. Демак, Аҳмад Югнакийнинг туркий халқлар ўртасида кенг шуҳрат топиб, «хейли элнинг муктадоси» бўлишида унинг валилик маслагига

⁴² Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф сабоқлари. -Бухоро, 2000, 26-бет.

⁴³ Осак А.У. Ahmed-i Yesevi ve türk halk muslimanligi. «Ahmed-i Yesevi», s. 588.

содик ҳолда қалам тебратиши таҳсинга лойиқдир. Эҳтимол шу туфайли ҳам, Амир Темур давлатчилиги даврида нуфузли шахс ҳисобланмиш икки ижодкор — Сайфиддин Барлос ва Арслон Хожа Тархон Аҳмад Югнакийнинг ижодий салоҳиятига ниҳоятда баланд муносабатда бўлишган.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг маълумот беришича, Сайфи Исфарангий таҳаллуси билан туркча ва форсча шеърлар ёзган “Мавлоно Сайфуддин толиби илм ва аҳли феъл одами эди. Сўзамолликда олий мартабага эга. Девони машҳурдир. Уламою фузало унинг девонини Улуғбек Кўрагон мажлисларида ўқир, унинг сўзларини Асириддин Ахсикотий сўзларидан ортиқ кўрар эди”⁴⁴. Мавлоно Сайфиддин ўн икки минг байтдан иборат форсий девон соҳиби эди. Унинг бир неча мисра туркий шеъри “Ҳибат ул-ҳақойик” матни охирида сакланиб қолган. Лекин Сайфи Исфарангийнинг форсийдаги касида, китъа, ғазал ва рубоийларида унинг фавкулудда доно, ҳаётга муносабати ҳар томонлама кенг ижодкор эканлигини кўрсатувчи далиллар исталганча топилади. У бир касидасида:

*Шоҳон ба гирди арсон олам баромаданд,
Лекин чу хизр оби бақоёе наёфт кас —*

деса, бошқа ўринда:

*Умрам ба бод рафт дер инхонадони гам,
Як орзуи ҳар дуҷаҳони наёфтам*⁴⁵, —

дейди. Бу байтларнинг бирида мартабалари олам

⁴⁴ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират ушшуаро”дан). -Тошкент, 1981, 60-бет.

⁴⁵ “Гулшани адаб”, жилди I. -Душанбе, 1974, сах.98-99.

тоқи қадар юксалган шохларга ҳам бақолик насиб бўлмаганлиги гапирилса, иккинчисида шоир ғам хонадонида умрнинг елга ўхшаб беҳуда ўтганидан шикоят қилади. Ушбу байтлар Исфарангий Адиб Аҳмаднинг ҳикматли мисралари билан бежиз қизиқмаганлиги, улар қайси бир тарзда унинг дунёқарашини ва шеърининг таъсир ўтказганлигини эътироф айлаш ҳам мароқлидир.

Хуллас, Шарқнинг йирик ва забардаст мутафаккирларидан бири бўлган Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойик” асарида “Маънавият ва маърифат - бош ғоявий масала”⁴⁶ бўлганлиги учун ҳам китобхонлар уни зўр қизиқиш билан ўқиб, сабоқ олиб келадилар.

⁴⁶ Бобоев Ҳ., Ғафуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараккиёти. -Тошкент, 2001, 227-бет.

III

«ҲИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ» БАДИИЯТИ МАСАЛАЛАРИ

Қадимги туркий адабий обидаларнинг яратилиш тарихи, тил хусусиятлари, ўзининг ғоявий дунёси билан эмас, балки поэтик хусусиятлари билан ҳам алоҳида эътиборга моликдир. Худди шу йўналишда амалга оширилган Ф.Е. Корш, В.М. Жирмунский, А.М. Щербак, И.В. Стеблева, Н. Раҳмонов, Б. Тўхлиев каби олимларнинг тадқиқотлари кенг жамоатчиликнинг эътиборига ҳавола этилган¹. Номлари тилга олинган муаллифларнинг ишларида қадимги туркий ёдномалар — «Девону луғотит турк» ва «Кутадғу билиг» асарлари поэтикаси атрофлича ёритиб берилган. Адабиётшуносликда «Ҳибат ул-хақойиқ» асарининг бадиий хусусиятлари тўғрисида айрим фикр-мулоҳазалар илгари сурилган бўлса-да, бу масала ҳанузгача махсус текшириш майдонига айланган эмас. Ҳолбуки, «Ҳибат ул-хақойиқ» қадимги туркий адабиёт бадииятига даҳлдор асосий фазилатларни ўзида акс эттирган нодир асардир².

¹ Қаранг: **Корш Ф.Е.** Древнейший народный стих турецких племен. ЗВОРАО, т. XIX, 1909; **Жирмунский В.М.** Теория литературы. Поэтика. Стилистика. -М., 1977; **Щербак А.М.** Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении. «Народы Азии и Африки», 1961, №2; **Стеблева И.В.** Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в ранне — классический период, 1976; **Раҳмонов Н.** Қултегин ёдномасининг поэтикаси. «Ўлмас обидалар». -Тошкент, 1989. 143-228-бетлар; **Тўхлиев Б.** «Кутадғу билиг»нинг поэтикаси масалалари. «Ўлмас обидалар», 307-441-бетлар.

² Қаранг: **Ҳабибуллаев А.** Навоий пандномаси. - Т., 1995, 14-15 бетлар.

«Ҳибат ул-хақойик»нинг бадиий хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритганда, энг аввало, Аҳмад Югнакийнинг ўз она тилига бўлган оташин муҳаббати, туркий тилнинг имконият ва нафисликларини юзага чиқаришдаги самимий интилишини қайд этиб ўтмоқ лозимдир. Адиб Аҳмад муҳим ва чуқур маъноли фикрларини туркий тилда ифодалашни асл мақсад қилиб қўйган. Шу туфайли ўз ижодининг катта қисмини туркий тил таракқиётига баҳшида этди. Бу ҳақда у шундай дейди:

*Анин уз эрур бу китоб бир сўзуг,
Тўлуулаб кетурдум кемиштим юзуг.*

Мазмуни: Бу китоб шунинг учун ҳам нафисдирки, ҳар бир сўзни тўлатиб ёздим, кераксиз, юзаки сўзларни ташладим (94-бет).

Демак, Аҳмад Югнакий ҳар бир сўзга ва бу сўзларнинг кўпчиликка мақбул бўладиган маъно-мазмунига алоҳида аҳамият берганки, бу етук ижодкор учунгина хос хусусиятдир. Зеро, муаллиф эслатиб ўтганидек, нодир ва қимматли сўз жуда оз учрайди:

*Наводир сўзуг оз булур, азл ўкуш,
Жуз атлас булур қиз учузи бўзуг.*

Мазмуни: Қимматли сўз оз, ҳазил сўз кўп бўлади, бир парча атлас қиммат, бир жуфт бўз арзон бўлгани каби (94-бет).

Маълумки, «Ҳибат ул-хақойик» «Қутадғу билиг»дан кейин яратилган. Унинг бадиияти ҳақида сўзлаганда Адиб Аҳмад буюк мутафаккир ва донишманд Юсуф Хос Ҳожибнинг достонидан илҳомланганлигини назардан кочирмаслик

керак. Ҳар икки асар айна бир вазнда ёзилишидан ташқари, сўз ва қофия ўхшашликларига ҳам эгадир. Ҳатто улардаги баъзи мисралар ўзаро мувофиқ келади. Масалан, «Кутадғу билиг»даги:

Жафа қилғучиқа қилу тур вафа³ (3387)

мисраси билан «Ҳибат ул-ҳақойик»даги «Жафо қилдачингга ёнут қил вафо» (74-бет) сатри орасидаги яқинлик очиқ-ойдин кўзга ташланади.

«Ҳибат ул-ҳақойик»даги сўз қўллаш иқтидори, вазн, қофия ва радифдан ўринли фойдаланиш маҳорати ҳам шоирнинг шеърят қонунқоидаларини чуқур ўзлаштирганлигидан далолат беради. «Асарнинг дастлабки уч боби қофия жиҳатидан бир бутунликни ташкил этиб, дастлабки икки мисра ўзаро қофияли бўлгани ҳолда бошқа байтларнинг иккинчи мисралари уларга уйғунлашган. Бу қисмнинг қофияси қалин ва юмшоқ бўлиб, -нға, -нғе шакллари билан ифодаланган»⁴. Асар қофияларидаги айрим камчилик ва такрорларни баъзи тадқиқотчилар, жумладан, Р.Р.Арат хаттотларга тааллуқли деб ҳисоблайди⁵. Бизнингча, бу тўғри фикрдир, чунки асардаги аксарият қофиялар нуқсонсиз бўлиб, маъно, оҳанг ва ифода яхлитлиги учун хизмат эттирилган. Аҳмад Югнакийдаги қофия малакаси ва завқини қуйидаги мурдаф (ридфли) қофиялардан ҳам осон илғаш мумкин:

*Кўнгултин чиқарқил тавор суқлуқин,
Кедим бирла теб тут қорин тўқлуқин*

³ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қаюм Каримов. -Тошкент, 1972, 532-бет.

⁴ Арат Р.Р. "Атебатул ҳақойик", 10-бет.

⁵ Ўша китоб, ўша бет.

*Бу бойлик чигойлик озук йўқлуги,
Чигойлик теп айма озук йўқлугин.*

Мазмуни: Кўнгилдан молга бўлган сукликни чиқар, фақат кийим билан корин тўклигини кўзла. Бойлик, камбағаллик бу емиш-озук йўқлигидир, (аслида) озик-овқат йўқлигини қашшоқлик деб айтма (54-бет).

Қадимги туркий адабиёт поэтикасини тадқиқ қилган баъзи олимлар вазн ва қофия билан бир қаторда аллитерация муаммосига ҳам алоҳида ўрин ажратганлар⁶. Аллитерация худди қофияга ўхшаб, туркий халқлар шеъриятидаги муҳим бир композицион ритмик восита ҳисобланади. А.М. Шчербакнинг ёзишича, аллитерация атамаси тадқиқотчилар томонидан хилма-хил мазмунда тадқиқ этилган. Масалан, В.В. Радлов аллитерацияни сўзнинг ҳар қандай ўрнида маълум ундош товушларнинг оҳангдошлиги деб билса, Т. Ковальский сўз бошидаги товушларнинг ҳар қандай оҳангдошлигини **аллитерация** ҳисоблайди. Е.Д. Поливановнинг нуктаи назари бўйича аллитерация, албатта, қофия усулига яқиндир: «аллитерация ҳам, қофия ҳам нутқнинг айни бир товуш унсур-

⁶ Қаранг: **Шчербак А.М.** Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении, «Народы Азии и Африки», ст. 142-153; **Поливанов Е.Д.** О приёме аллитерации в киргизской поэзии в связи с поэтической техникой и языковыми фактами других «алтайских» народностей; **Леонтьев А.А.** К современному состоянию вопроса об аллитерации в тюркской народной поэзии, «Проблемы восточного стихосложения», 1973; **Стеблева И.В.** Переход звуковой организации стиха от древнетюркской аллитерационной системы к точной рифме классической поэзии. «Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в ранне-классический период», стр. 154-164; **Раҳмонов Н.** Култегин ёдномасида аллитерация масаласи. «Ўлмас обидалар», 151-166-бетлар.

ларидан таркиб топади. Фарқ фақат шундаки, кофия шеър сўнгида ўзини такрор шаклида кўрсатса, аллитерациянинг унсури аксинча: шеърдаги сўзнинг бошланғич унсури ўлароқ хизмат қилади»⁷.

«Бизнингча, ҳар қандай бошланғич товушлар ёки товушлар гуруҳининг аниқ ёки тахминий оҳангдошлиги, шунингдек, унлилар гармониясига асосланган ҳар бир қатор ёки шеърый қаторлардан келиб чиқувчи маълум сифатий белгиларнинг оҳангдошлиги аллитерациядир»⁸, — дейди Шчербак.

Қадимги туркий ёдномаларда аллитерация усулининг мавқеи ҳақидаги фикр-мулоҳазалар ҳам бир-бирига тўла мувофиқ келмайди. Филология фанлари доктори Н. Раҳмонов ёдномаларда аллитерация кам қўлланилган деган қарашларни ва И.В. Стеблеванинг фикрларини ривожлантирган ҳолда далиллар билан инкор этади⁹. А.М. Шчербак «Кутадғу билиг» ҳамда Шаркий Туркистонда яратилган бошқа қадимий асарларда, хусусан, кофия санъати такомиллашган бадиий ижод намуналарида аллитерация сийрак учрашини таъкидлаган¹⁰. А.А. Леонтьев қадимги ўзбек шеъриятида аллитерация жуда камлигини айтиб, қатъий шаклда, у «Кутадғу билиг»да иштирок этмайди»¹¹, — деб огоҳлантиради. Албатта, бу хулосага қўшилиб бўлмайди, чунки

⁷ Поливанов Ё.Д. О приёме аллитерации в киргизской поэзии в связи с поэтической техникой и языковыми фактами других «алтайских» народностей. «Проблемы восточного стихосложения». 1973, стр. 104.

⁸ Шчербак А.М. Кўрсатилган асар, 143-бет.

⁹ Қаранг: Раҳмонов Н. Кўрсатилган асар, 157-166-бетлар.

¹⁰ Шчербак А.М. Ўша асар, ўша бет.

¹¹ Леонтьев А.А. К современному состоянию вопроса об аллитерации в тюркской народной поэзии. «Проблемы восточного стихосложения». стр. 108.

кадимги туркий шеърят намуналарида, жумладан, «Кутадғу билиг» сингари «Ҳибатул ҳақойиқ»да ҳам аллитерация усулидаги сатрлар учрайдики, уларсиз ушбу асарларнинг бадииятини тўлиқ тасаввур қилиш тўғри бўлмайди. Бу икки асардаги қуйидаги сатрлар ўзаро қийосланганда, улар фақат ғоя, вазн ва қофия томонидан эмас, балки кадимги туркий шеърятга хос бўлган бир бадиий усул жихатидан ҳам ўзаро яқинлик касб этганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Аввало, «Кутадғу билиг»даги ушбу сатрларга эътибор беринг:

- Не эрседин эрмес сэнин бирликин* (с)
Не эрселериг сэн торуттун сэнин (с)
Торуттун тумен мин бу сансыз тириг (т)
Сэнер-оқ сығындым умунчум сэне (с)
Элиг туттачы қыл конилик куни (к)
Тузу торт эшинге тумен мын салам (т)
*Тэгургил кэсугеуз туташы улам*¹² (т)

Аллитерация усулидаги қуйидаги байтлар эса «Ҳибат ул-ҳақойиқ»дандир:

- Билик бирла бил(и)нур саодат йўли,* (б)
Билик бил саодат йўлини була... (б)
Биликлик биликсиз қачон тенг бўлур... (б)
Билик билти бўлти эран белгулук... (б)
Биликлик биринга биликсиз мингин, (б)
Тенгакли тенгади биликнинг тенгин... (т)
Кераксиз сўзини кўмуб кизлаюр... (к)
Билик билмагандин бир анча будун... (б)
Бошоқ турса бутмас бутар ўқ боши... (б)
Кедим тўн тўлуси кўнилик тўни... (к, т)
Сериб сенда розинг сингиб турмаса... (с)

¹² Юсуф Хос Ҳожиб. «Кутадғу билиг», 64-66-бетлар.

Қави эрса қамлур, қочар қуввати... (қ)
Таворсизга билги туганмас тавор... (т)
Тилинг бекта тутғил тишинг синмасун... (т)
Сонин сўзлаган эр сўзи сўз соғи (с)

Биз юқорида «Ҳибат ул-ҳақойиқ»даги баъзи қофия камчиликлари хаттотларга тегишли деган фикрларга эътиборни қаратган эдик. Масаланинг бу жиҳатини ҳисобга олмаган тадқиқотчилар эса, қофия ноқисликларига асосланиб, Аҳмад Югнакийни етук санъаткор эмаслигига гувоҳлик бермоқчи бўладилар. Масалан, Т. Такин илмнинг фойдаси ва илмсизликнинг зарари ҳақида битилган:

*Баҳолик динор ул биликлик киши,
 Бу жоҳил биликсиз баҳосиз биши.
 Биликлик биликсиз қачон тенг бўлур,
 Биликлик тиши эр жоҳил эр тиши-*

билимли киши (қиммат) баҳолик динордир, илмсиз, жоҳил киши қимматсиз емишдир (мевадир). Билимлик киши билан билимсиз одам қачон тенг бўлади, билимлик хотин киши — эр кишидир, билимсиз эркак — хотин кишидир (40-41-бетлар), мисраларига асосланиб, шундай дейди: «Баҳолик, баҳосиз, олим каби сўзлар вазнга уйғун ўларок қўлланилганлиги ҳолда «жоҳил» калимасининг охирги мисрада зиҳофли қўлланилиши, шоирнинг шеър техникаси кучли эмаслигини кўрсатувчи бир далилдир»¹³. Асардаги зиҳоф маъносида берилган бошқа бир тўртликларда ҳам жузъий етишмовчилик кўзга ташланади. Лекин булар Адиб Аҳмаднинг шеър техникасида кучсизлик кўрсатган, деган қатъий ҳукмга мутлақо асос бўлолмайди.

¹³ Tekin T. Eski Türk Şiiri. «Türk Dili», 1989, sayi: 409, s. 156.

Бундан ташқари «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг нусхаларини кўчириш жараёнида баъзи ўзгаришлар содир этилганлигини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Қолаверса, асарда фақат вазн ва қофияда эмас, бадиий санъатларни қўллашда ҳам Шарқ поэтикаси қонун-қоидаларидан четга чиқилмаган.

Маълумки, Шарқ шоирлари бадиий ижодда масаланинг ҳам амалий, ҳам назарий қонуниятларига жиддий эътибор берганлар. Шунинг учун улар илмнинг «Илми аруз», «Илми қофия», «Илми бадеъ» деб номланган уч турини пухта ўзлаштиришган. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ» асари бу ҳақиқатни тасдиқлашга қодирдир. Тўғри, асарда баъзи бир қофия ва вазнларда камчиликлар мавжудки, булар айрим тадқиқотчилар томонидан тўғри кўрсатиб ўтилган¹⁴. Лекин бадиий санъатларга муносабат ва уларни қўллаш жиҳатидан баҳо бериладиган бўлса, «Ҳибат ул-хақойиқ» муаллифи ушбу соҳада ибратли ютуқларга эриша олганлигининг гувоҳи бўламиз. Асарда ўндан ортиқ бадиий санъатлардан моҳирлик билан фойдаланилган. Бизнингча, мумтоз шеърятимизда ташбих, таносуб, ташхис, ирсоли масал ва айниқса, тазод усулининг кенг ўрин олишида Аҳмад Югнакийнинг хизмати ҳам улуғ дейишга асосимиз бор. Масалан, тазод санъатини олайлик. **Тазод** — шеърда умумий мақсадга кўра, бир-бирига зид маънодаги сўз ёки тушунчаларни қўллаш санъатидир.

Адабиётшунос Ё. Исҳоқовнинг маълумотларига караганда, бу санъат тарихий поэтикага доир

¹⁴ Қаранг: Köprülü M.F.. Türk Edebiyatı tanhı. S.177-178; Такин Т.Ўша асар, 156-157-бетлар.

асарларда турлича номланган. Халил ибни Аҳмад уни «мутобика» деб атаган бўлса, «Таржимон ул-балоға»да «мутазод», «Ҳадоиқ-ус-сехр», «Арузи хумоюн», «Жамъи мухтасар», «Илми бадеъ дар забони форсий» каби асарларда эса тазод тарзида учрайди¹⁵. Бошқа манбада қайд этилишича, тазодга “тибоқ”, “мутобақот”, “тадбиқ”, “такофу” ҳам дейилган¹⁶. И. Кўчақоплоннинг ёзишига биноан, “Тазод ҳаяжонга боғлиқ бир санъатдир. Ҳаяжон санъаткорнинг зеҳнида мажозий бир акс-садо ҳосил этар. Бу акс-садо зид бир шаклда бошқа бир мантикка йўл очар. Бу карама-қаршилиқ ифодада бир маъно кенглигига хизмат этур”¹⁷. Демак, тазод ҳаяжон натижаси сифатида майдонга чиқар ва сўзлардан бирининг ҳақиқий, бошқасининг эса мажозий маъносига боғлиқ бўлар. Шуларга кўра ҳам тазод “маълум бадий образнинг ички хусусиятларини ёрқин гавдалантиришга хизмат қилади”¹⁸.

Тазоднинг таърифи масаласида барча муаллифларнинг фикри бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Масалан, Рашидиддин Ватвот, «Бу санъат шундан иборатки, котиб ё шоир наср ёки назмда (маъно жихатидан) бир-бирига зид бўлган сўзларни келтиради: иссиқ ва совук, ёруғ ва қоронғу, кўпол ва нозик, қора ва оқ каби», деган¹⁹.

«Ҳибат ул-хақойиқ»да тазод кўп қўлланган ва турли хил кўринишларга эга. Муаллиф ўзининг аниқ мақсад ва тушунчаларини ифодалашади

¹⁵ Исҳоқов Ё. Тазод. Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, 5-сон, 80-83-бетлар.

¹⁶ Soysal M.O. Edebi san'atlar ve taninmasi, Istanbul, 1998, s. 110.

¹⁷ Kocakaplan I. Açıklamalı edebi san'atlar. -Istanbul, 1998, s. 246.

¹⁸ Тўхлиев Б. Кўрсатилган асар, 408-бет.

¹⁹ Исҳоқов Ё. Кўрсатилган асар, 80-83-бетлар.

ундан мохирлик билан фойдаланган. Бу ҳақда профессор Н.М. Маллаев шундай дейди: «Бу усул (яъни тазод — Г.Х.) муаллифга дostonда қўйилган масалаларни маълум конфликт фонида ёритиш ва яқунлаш, мулоҳазалардан келиб чиқадиган ўғитнинг таъсирини кучайтириш ва асарнинг бадиий қимматини ошириш имконини беради»²⁰.

Дарҳақиқат, «Ҳибат ул-ҳақойиқ»да бошқа поэтик усул ва воситаларга нисбатан тазод анча устун мавқега эга. Бу эса шоир истаги ёки хоҳишига кўра эмас, балки асарнинг умумий ғояси талаб ва эҳтиёжидан юзага келган. Чунки, Югнакий илм-маърифат ва унинг фойдалари хусусида мулоҳаза юритиб, масаланинг иккинчи томони, яъни илмсизлик, илм эгаллашга тўсиқ бўладиган ахлоқий иллатлар — жаҳолат ва нодонлик каби кўнгилсизликларни ҳам назардан қочирмайди. Шунинг учун, асарда шоир ўқувчига етказмоқчи бўлган маълум мақсад ёки тушунча, табиий равишда иккинчи бир мақсад ва тушунчага «тўқнаш» келади. Баъзи ҳолларда эса бири бошқасининг инкори учун хизмат этирилади. Натижада, айнан шу тазод туфайли ўқувчида сахийликнинг бахилликдан, тўғрилиқнинг эгриликдан, одобнинг одобсизликдан қанчалик устун ва аҳамиятли эканига тўла ишонч уйғотади. Албатта, дунёнинг яратилишида ўзига хос узвийлик ва уйғунлик қонунияти ҳукмрон бўлган. Шу туфайли кундан кейин туннинг пайдо этилишида ҳеч қанақа ғайритабиийлик йўқ. Аммо айни пайтда тун куннинг «муҳолифи». Негаки, кундуз кунидаги нур, равшанлик, файз ва ҳаётбахшлик тунда йўқ. Юг-

²⁰ Маллаев Н. «Ўзбек адабиёти тарихи», 148-бет.

накий асарнинг дастлабки қисмларидаёқ тун ва кун тазодига диққатни тортади. Лекин у бунда Куръоний қараш ва кўрсатмаларга таяниб, кун сингари туннинг ҳам яратувчиси Тангри эканлигини таъкидлайди:

*Яратти угоним тунунг, кундузунг,
Ўтуб бир бирига юрур ўнг, сўнга.*

Мазмуни: Тангрим тунни, кундузни яратди, (у) шарқдан ғарбга томон ўтиб, бир-бири билан алмашилиб туради.

*Тунатур тунунгни кунунг, кетариб,
Тунунг кетариб боз ёрутур тонгга.*

Мазмуни: Тунингни кундузига, кундузингни тунга ўзгартириб яна тонг оттира беради (31-бет).

Сиртдан қаралганда, ушбу мисраларда тазоднинг роли йўққа ўхшаб кўринади. Аслида эса тундан куннинг ғолиб чиқишида тазод мавжуддир.

Адиб Аҳмад асарининг бошланишини Оллоҳ мадҳига бағишлар экан, 3-4-байтда Тангрининг бирлиги ва борлигини ишонч билан исботлаш маъносида тазод санъатини тадбиқ этган:

*Сенинг борлигингга тануглуқ берур,
Жумат жон (а)вор учқан югурган ненг-а.*

Мазмуни: Жонли, жонсиз табиат, учадиган ва югурадиган нарсалар сенинг борлигингга гувоҳлик берур.

*Сенинг борлигингга далил арқаган,
Бўлур бир ненг ичра далиллар минг-а.*

Мазмуни: Бир нарса ичида сенинг борлигингни исботлайдиган далиллар минглаб топилади (29-30-бетлар).

Бу байтларда жонли ва жонсиз табиат, учадиган ва юрадиган «бир нарса»даги «минглаб далил» тушунчалари тазод намунаси. Бунда шоир жонли табиат билан жонсиз табиатни, «бир нарса»да минглаб далил учрашгани Оллохнинг яратувчанлик қудрати тарзида талқин қилган.

Аҳмад Югнакий тазодни қўллар экан, бунда у фақат ўзаро қарама-қарши маъноли сўзларни мисраларга киритибгина қўя қолмайди, балки мана шу мисралар замирида ётган фикрнинг таъсирчан чиқишига ҳам эришади.

«Ҳибат ул-ҳақойик» Дод Сипоҳсолорбек аталмиш бир ҳукмдорга бағишланганлиги маълум. Асарда шоир ўша ҳукмдорни мадҳ этиб, жумладан бундай дейди:

*Раъиятқа мушфиқ салимтин ҳалим,
Ва лекин бушарда шар(р)а арслоний.*

Мазмуни: Раиятга (халққа, деҳқонларга) шафқатли, яхши муомалали бўлиб, ғазаб қилганда арслон кабидир (36-бет).

Демак, Дод Сипоҳсолорбек шоирнинг таърифлашича, халқпарвар, шафқатли ва юмшоқ табиатли ҳукмдор бўлган. Шунинг билан бир қаторда, у ғазабкор ҳамдир. Ғазабланганда эса у арслонга ўхшайди. Гап шох ҳақида кетаётганлиги учун бу ўхшатиш деярли ҳеч кимда эътироз уйғотмайди. Зеро, зарур пайтда ҳукмдорнинг «арслон»га айланиши, халқнинг манфаати учун хизмат қилиши ёки оммани ҳар турли адолатсизликлардан ҳимоя этиши мумкин. Арслон — куч ва дарғазаблик тимсоли. Шафқат ва ҳалим соҳиби бўлмоқ — арслонликка мувофиқ келмайдиган хислат. Дод Сипоҳсолорбек характе-

рида эса мана шу икки жихат гўё бирлашиб кетган. Масалага чуқурроқ ёндашилиб, унинг «салимтин ҳалим»лиги сув деб қаралса, арслонлиги ўтдир. Дарвоқе, шоир назарда тутган шахс — мураккаб шахс. Асарда бу тўғрида ҳеч нарса дейилмаса-да, бироқ шоир қўллаган тазод мантиғидан шундай хулоса келиб чиқади.

Аҳмад Югнакий факат ўз даври ва замонаси учун эмас, балки ҳамма замонлар учун муҳим ва катта аҳамиятга эга бўлган масалаларни ёритишда тазод санъатига суянган. Унинг ёзишича, Муҳаммад алайҳиссалом замонасида «вафо қўллари қакраб, йўллари барҳам топган» ва «денгиздан ҳам мўл бўлиб, жафо тўлиб тошган». Аҳдга вафо қилувчилар деярли қолмаган. Дунё «душманлик — адоват, жабр, жафо билан» тўлган. Лекин шундай оғир пайтларда ҳам оқил ва доно кишилар тушкунликка тушиб, умри узок инсоний қадриятлар ва ҳақиқатларнинг куч-қувватига шубҳа билдиришмаган. Чунки вафога, яхшилик ва меҳру шафқатга доимо содиқ яшаш Тангрининг ҳукми-дир. Югнакий бу фикрларни баён этаркан, айнан тазод усулини мақбул кўради. Ва ушбу ғоявий та-мойилда бир-бири билан мантиқан боғланадиган, мақсад эътибори бир-бирини қувватлайдиган тазод силсиласини яратади. Масалан, шоир тўғри сўзни «оғиз ва тилнинг безаги» деб таърифлайди:

*Оғиз тил безаги кўни сўз турур,
Кўни сўзла сўзни дилингни беза (50-бет).*

Аммо шу таъриф билангина чекланилмайди, балки моҳият талқинига киришилади. Бунда муаллиф мақсадига мувофиқ келадиган биринчи бадий усул ташбиҳ эди. Шунинг учун у тўғри

сўзни — асалга, ёлгон сўзни — аччиқ пиёзга, ёлгон сўзни — касаллик, тўғри сўзни — шифога ўхшатади:

*Кўни сўз асал тек бу ялгон басал,
Басал еб ачитма агиз е асал.
Ё ялгон сўз йигтек кўни сўз шифо,
Бу бир сўз ўзаги урулмиш масал (51-бет).*

Асал билан аччиқ пиёз ўзаро қанчалик қарама-қарши бўлса, хасталик билан шифо ҳам шу қадар бир-бирига зид ҳолатлар ҳисобланади. Демак, шоир ниятининг юзага чиқишида ташбихдан кўра тазоднинг хизмати устунроқдир.

«Ҳибат ул-хақойиқ»даги боблардан бири «Аннавъуссалису фи тақаллибид дунйа ва тағаййири аҳвалиҳа», яъни «Дунёнинг ўзгариб туриши ҳақида» деб номланган. Бу боб дунё ва инсон тақдири хусусидаги фалсафий фикр ва мулоҳазалардан таркиб топган. Уни ўқиган киши, энг аввало, дунёни бир работ ва унда истиқомат қилувчиларни ўша работга қўниб ўтгувчилар сифатида тасаввур қилади. Лекин бу «работ» бир «қўниб яна кетмоқ» учун яралганлигига қарамасдан, у одамларни мол-дунё хирсига гирифтор этади. Мана шунинг учун ҳам инсонлар сабр-бардошдан кечиб, хасислик иллатига дучор бўладилар. «Бу дунё бойлигидан егулик, кийгулик бўлса етарли», ортиқчаси зиён келтиришини кўпчилик ҳаёлига ҳам келтирмайди. Ҳолбуки, бу дунё лаззати бевафо, унинг мазали кечган пайти елдек ўтиб кетади:

*Бу дунё ненгитин егу кедгулук,
Ўл ортуқ тилама вабал ютгулук (54-бет).*

Фоний дунё бойлиги шундай нарсаки, «бугун бор бўлса, эртага йўқ бўлади, сен меники деган нарсалар бировларга қолади». Одам Ато фарзандлари буни билади. Аммо билганига амал қилишга кўпинча кучсизлик ва ожизлик қиладилар. Чунки у дунёнинг маккорликларига алданади. Дунёнинг ана шу маккорликларини ёритмоқ учун Югнакий ташхис усули асосида уни шахслантиради. Натижада биз дунёни гоҳ кулдириб, гоҳ хўмраядиган, «бир қўли билан бол тутса», «иккинчи қўли билан захар қўшади»ган, «сиртдан кўрувчи кишига жуда кўркам» кўрингани билан, ичида «минглаб ёқимсиз нарсалар» яширинган бир шахс киёфасида кўрамыз:

*Очун кулчерар боз элин қош четар,
Бир элкин тутиб шахд бири захар қатор
(57-бет).*

Дунё бир пайтнинг ўзида ҳам қувонтиради, ҳам йиғлатади, ҳам асал беради, ҳам захар. У ташқи томондан чиройли бўлса, ички томондан эса кўрқинчлидир. Зеро, у илоннинг айни ўзидир, илон юмшоқ, ювош бўлиб кўринса ҳам, ёмон феъллидир, ювош деб ишонмасдан, ундан узоқ туриш керак:

*Йилон юмшоқ эркан ёвуз феъл тутар,
Йирок турғу, юмшоқ теб инонмағу (58-бет).*

Эхтимол, мазкур тазодлар ҳозирги китобхонга соддароқ туюлар. Бироқ баландпарвозликдан холи бўлган бундай соддалиқ кишини чуқур фикрлашга мажбур этади.

Югнакий ушбу бобда «қанчадан қанча доно, файласуф бор эди, энди уларнинг мингдан бири йўқ», деб афсус чекади:

*Неча доно эрди неча файласуф,
Қани бу кун анлар мингинда бири (56-бет).*

Худди шу фикрларни ёзган шоир ўзининг дунё ходисалари ҳақидаги мулоҳазаларида донолик, файласуфлик иқтидорини батамом намоиш эта олгандир. Унинг дунё табиати, моҳияти ва қилмишлари хусусидаги сатрларига эса тазод санъати ғоявий-бадий қувват берган эди. Агар шеърхон «дунё» қўлида фақат «асал»ни кўриб, «захар»дан хабардор бўлмаганида, ёки яхшилик ва гўзалликнинг замирида ёмонлик ва хунуклик яширинганлигидан огоҳ этилмаганида, дунёни албатта бошқачароқ қиёфада таниши шубҳасиз эди. Шу тарика фикр-мулоҳаза юритган ҳар бир киши Югнакий тазодларидан кейин дунёга юзаки ва бир ёклама қараши мумкин эмас.

Умуман, «Ҳибат ул-ҳақойиқ» матнида тазод санъати кенг ўрин эгаллайди. Буни ҳатто асар бобларидаги сарлавҳаларда ҳам учратиш мумкин. Масалан, бир боб «Саховат ва бахиллик оқибати ҳақида», деб аталса, кейингиси «Тавозеълик манфаати, кибр ва ҳарисликнинг зарари тўғрисида» дейилади. Бунда гап фақат саховатни бахилликка, тавозеъни кибр ва ҳарисликка қарама-қарши қўйилишида эмас, албатта. Балки кетма-кет ва бир-биридан мазмуни чуқур тазодлар орқали мазкур тушунчаларнинг маъноси, фойда ва зиёнларини ишончли тарзда ўқувчи қалбига сингдира олинишидир. Шу боис, ушбу бобларда саховат ва бахиллик, тавозеъ ва кибр каби умумий маълумотлардан ташқари, ёдда қоларли поэтик тимсоллар ҳам ўрин топганлиги диққатга молик. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг поэтикаси тадқиқ этишга

асосли экан, уни кўнгилли хал этмоқ учун Шарк поэтикасидаги кўплаб маънавий санъатлар қатори тазод усулининг ҳам алоҳида ўрни ва хизматлари борлиги қувончли ҳолдир.

Муҳаммад Фуод Кўпрулуниг баён қилишича, «Ҳибат ул-ҳақойиқ»да халқ адабиётининг таъсири «Қутадғу билиг»га қараганда жуда кучли ва ёрқин бир тарзда кўзга ташланади. Кейин эса бу адабий анъана «хижрий VIII аср бошларидаги мумтоз тасаввуф адабиётимизда давом топганини кўрурмизки, бунда ҳеч шубҳасиз «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг таъсирини ҳам қабул қилиш лозимдир»²¹.

Аҳмад Югнакий халқ оғзаки ижодиётининг мақол, матал, ҳикматли сўз ва иборалар, қиёс ва бошқа тасвирий воситаларидан унумли фойдаланганлиги филология фанлари доктори Э. Рустамов томонидан ҳам қайд этилган²². Асардаги **ирсоли масал** санъатига мансуб байтлар мазкур фикрларнинг тўғрилигини исботловчи асосий далиллардандир.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ»да ирсоли масал усулида битилган байтларнинг сони жуда кўп эмас, бироқ мавжудларининг ўзи ҳам халқ донолигининг ҳақиқий намунаси бўлганлигини, Югнакий мақол ва маталларни ниҳоятда яхши билиб, улардан маҳорат билан фойдалана олганлигини намойиш этиб турибди.

Ўз ўрнида ишлатилган мақол ёки матал шеърнинг маъно кучини ошириш билан бир қаторда, шоирнинг халқ оғзаки ижодиёти билан

²¹ “Турк адабиёти тарихи”, 178-бет.

²² Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века, стр. 145-146.

яқинлиги ва маҳорати тўғрисида ҳам мулоҳаза билдиришга имкон берган. Атоқли олим Ҳоди Зариф: «Самарқанднинг туркигўй шоирларидан Мирзаҳожидан Суғдий шеърятда ўзини кўрсата олмаган бўлса ҳам биргина мақолни бир шеърда ўринли сингдиргани учун» Навоий унинг шу хизматини алоҳида қайд қилганлигига эътиборни тортган²³.

Араб шеърятда мақол ва шеър муносабатини ўрганган олимларнинг ёзишларича, уларда араб шеърининг юзага келиши ва ривожланиши учун мақол катта таъсир кўрсатган. Мақол шеърга «бош унсур-ритмни» берган. Вазн ва қофия ҳам бевосита мақолдан ўзлаштирилган²⁴, фикрни лўнда, ихчам, мазмунли ва таъсирбахш тарзда акс эттириш жиҳатидан мақол ва шеър ўртасидаги умумий яқинликни сезиш унчалик қийин эмас.

Шунингдек, мақолларда хотирага осон ўрнашадиган рамз ва мажозлар ҳам тез-тез учрайдики, бу хусусият, шеър табиати учун асосий фазилатга кўтарилган.

Шарқ мумтоз шеърятда мақолнинг шеърга кириб келишида (гоҳо айнан, гоҳо ўзгартирилган ҳолда) поэтика илмида белгиланган **ирсоли масал** санъатининг хизмати ҳам жуда катта бўлган²⁵.

²³ Қаранг: Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. -Тошкент, 1960, 58-бет.

²⁴ Талабов Э. Мақол араб шеърининг волиди. «Шарқ машъали» журнали, 1998, 3-4-сонлар, 91-бет.

²⁵ Бу санъат ҳақида қаранг: Атоуллох Ҳусайний. Бадойиъус саноийъ. -Тошкент, 1981, 135-бет; Исмоков Ё. Ирсоли масал. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1971, 4-сон, 73-74-бетлар; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. -Тошкент, 1979, 61-бет; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. -Ленинобод, 1971, 55-бет; Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малохати. -Тошкент, 1999, 59-бет.

Маълумки, халқ мақоллари ва ҳикматлари шеър тилини сайқаллаштириб, мазмунини бойитади. Аҳмад Югнакий бу ҳақиқатни чуқур англаб, унга амал қилмаганида эди, албатта:

*Безадим китоби мавоиз, масал,
Боқиғли, ўқуғли осиг олсу тен —*

дея ёзмаган, ўқиган ва эшитганлар фойдалансин деб, китобимни насихат ва мақоллар билан безадим (39-бет),— демаган бўлар эди.

Шу фикрларнинг ўзиёқ, «Ҳибат ул-ҳақойиқ» муаллифи халқ оғзаки ижоди хазинасидан илҳомланиб, ундан қаттиқ таъсирланганлигига ишорат этади. Адиб Аҳмад ҳам бошқа шоирларимиз каби мақолларни айнан ёки шаклий ўзгартириш билан матнга киритади.

Филология фанлари доктори Б. Саримсоқовнинг кўрсатмаси бўйича ҳар қандай фикрда ибрат бўлмаганидек, ҳар қандай фикр ҳам мақол бўла олмайди. «Шундай экан, ибратли фикрларнинг мақолга айланиши учун айрим шартлар мавжуд. Биринчидан, мақолга айланувчи фикр халқнинг кўп йиллик ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳаётий тажрибасида синалган бўлиши лозим... Иккинчидан, мақолда ифодаланган фикр умуминсоний характер касб этиши лозим, учинчидан, ҳар икки шартга жавоб берувчи ибратли фикр ихчам, мукамал, бадиий жиҳатдан кристалл шаклга эга бўлиши керак»²⁶.

Аҳмад Югнакий ўз асарига мақол ва маталлар билан зийнат берганда, масаланинг бир қанча муҳим томонларини ҳам эътиборга олган десак, хато бўлмайди.

²⁶ «Ўзбек фольклори очерклари». 1-том. -Тошкент, 1988, 89-90-бетлар.

Шак-шубха йўкки, тўғрилиқ инсоннинг энг олий фазилатидир. Шунинг учун халқимиз онгу шуурида ҳамма иш ва ҳаракатлар тўғриликка асосланмоғи шарт, деган тушунча ҳукмронлик қилиб келган. Шу мақсадда ўнлаб мақоллар яратилган. Югнакий ёлғон ва чин сўз орасидаги фарқлар, бирининг фойдаси ва иккинчисининг зарари ҳақида сўзлаб, бунинг далили учун мақолга муружаат этади:

*Ё ялғон сўз йиғтек кўни сўз шифо,
Бу бир сўз узағи урулмиш масал.
Кўни бўл, кўни қил, отин кўни,
Кўни тею билсун халойиқ сени.
Кўнилик тўнин кий, қўюб эгрилик,
Кедим тўн тўлувси кўнилик тўни.*

Мазмуни: Ёлғон сўз касаллик кабидир, чин сўз шифодир, бу сўз тўғрисида шундай масал тўқилган: тўғри бўл, тўғри иш қил, тўғри деб ном чиқар: халойиқ сени тўғри деб билсин. Тўғрилик тўнини кий, эгрилик тўнини еч, киядиган тўн (кийим)нинг яхшиси тўғрилик тўнидир (51-бет).

Халқимизнинг «Қонни қон билан ювиб бўлмас» — деган қадимий мақоли бор. Бу мақолда одамларни ёмонликка яхшилик, жафога вафо билан жавоб қайтаришга даъват этилган. Югнакий ушбу мақолни қўллар экан, масалага фақат ўзининг қарашини эмас, айти пайтда халқнинг нуқтаи назарини ҳам ифодалашга муваффақ бўлади:

*Жаво қилдачингга ёнут қил вафо,
Аримас неча ювса қон бирла қон.*

Мазмуни: Сенга жафо қилувчига сен вафо

билан жавоб қил, қонни қон билан қанча ювса хам, у аримайди (74-бет).

Шундай мақол ва маталлар борки, улар хамминг диққатини ўзига тортади. Ҳар бир ижод соҳибни ўз асариди уларни қўллашга эҳтиёж сезади. Хусусан, тил одоби ва маданиятига доир мақолларга муносабатда шундай ҳол кўзга ташланади. Зеро, Адиб Аҳмад айтганидек, одобнинг боши тил ва тилни тия олишдир. Филология фанлари доктори Б. Тўхлиев «Девону луғотит турк»дан ўрин олган «Ардам баши тил» («Одоб ва фазилатлар боши тилдир») мақолидан Юсуф Хос Ҳожиб ижодий фойдаланганлигини қайд этган²⁷. Бу мақолни «Ҳибат ул-хақойиқ»да ҳам учратишимиз мумкин. Шу маънода «Қутадғу билиг» билан «Ҳибат ул-хақойиқ» ўртасида бошқа ўхшашликлар ҳам мавжуд. Юсуф Хос Ҳожиб «Қилич яраси тузалур, тил яраси тузалмас» мақолини баъзи ўзгаришлар билан қўллаб, бир байтида ёзади:

*Уруб берка боши бутер тарк сўнар,
Тилин сўкса битмас аччиғи йилин*²⁸.

Мазмуни: Таёқ зарбасининг изи тез кетар, тил зарбининг изи узоқ қолажак.

Албатта, тил зарби таёқ зарбидан, захри эса илон захридан ёмондир. Шунинг учун бундан эҳтиёт — ҳамма эҳтиётларнинг асоси деб қаралган. Мақсад нуқтаи назари билан қараладиган бўлса, Югнакийнинг ушбу фикрлари Юсуф Хос Ҳожибнинг юқоридаги байти ўртасида ҳеч қанақа фарқ йўқ. Лекин мақолни ишлатишда бир қадар фарқ бор:

²⁷ Қаранг: Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг”нинг поэтикаси масалалари. “Ўлмас обидалар”, 425-бет.

²⁸ Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг», 67-бет.

*Ўчуктурма эрни тилин бил бу тил,
Бошоқ турса бутмас бутар ўқ боши,*

Мазмуни: Кишини ўчакиштирма, (унинг) тилини бил, бу тил яраланса (бузилса) тузалмайди, ўқ яраси эса битиб кетади (48-бет).

Бунда «ўқ яраси» «таёқ зарби»га нисбатан тил ярасининг ёмонлигини яна ҳам бўрттириб кўрсатади. Юсуф Хос Ҳожиб «Кўл билан ургандан, тил билан урган ёмон», деган ҳақиқатга асосланган бўлса, Югнакийга мақолнинг янада таъсирли ва мажозийроқ варианты маъқул келган. Одамларни «тил яраси»дан муҳофаза этишнинг бир чораси, «ўйнаб сўзласа ҳам, ўйлаб сўзлаш»дир. Шу мақсад «Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт» мақолида ҳам аксини топган. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»да шу мақол мазмуни асосида ёзилган бир байтда ўқиймиз:

*Ўқиб сўзла сўзни, эва сўзлама,
Сўзинг кизла кедин, бошинг кизлама.*

Мазмуни: Сўзни уқиб сўзла, шошиб (беҳуда) гапирма, (кераксиз, ярамас) сўзингни яшир, ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма (78-бет).

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, Аҳмад Югнакий ўз асарида тил ҳақидаги мақолларнинг бир эмас, бир нечтасига мурожаат қилган ва улар ҳар хил ғоявий вазифани бажарган. Мақоллар халқнинг узок йиллик ҳаётий тажрибалари ва улардан туғилган мулоҳазаларнинг хулосаси, донолик ва донишмандликнинг гавҳари сифатида майдонга келган. Шунинг учун бир мақолнинг изоҳи бутун бир китобга тенг бўлиши муқаррар. Мақоллар шаклан

ихчам, мазмунан содда кўрингани билан, у инсон тақдирига тегишли энг муҳим ва мураккаб ҳақиқатларни камраб олади. «Ҳар ким эҳканини ўради» мақолида ҳам шундай хусусиятлар мужассамлашгандай. Бу мақол яхшилик, эзгулик, олижанобликка қанчалик дахлдор бўлса, тескари мазмун ва муносабатда ҳам ўшанча аҳамият касб этади. Чунки, инсон яхшилик уруғини эҳкан бўлса, албатта, ёмонлик ҳосилини ўрмайди ёки аксинча. Бундай мақолларнинг яна бир қиммати ва хусусияти шундаки, одамни кенг ўйлаш, ҳар ишда масъул бўлиш ва ақлга таянишга чорлашдан иборатдир. Балки шунинг учун бу мақол замирида «Арпа эҳкан, буғдой ўрмайди», деган мақол юзага келгандир. Бизнинг ушбу фикримизни Югнакийнинг ирсоли масал усулида битилган қуйидаги байти ҳам исботлаб турибди:

*Аё эдгу умгон эсизлик қилип,
Тикон айлаган эр узум бичмас ул.*

Мазмуни: Аё, ёмонлик қилиб яхшиликдан умидвор бўлувчи, тикан излаган (бостирган) киши ҳеч вақт узум узмайди (81-бет).

Шунингдек, Аҳмад Югнакий ўз асарида илм, дўстлик, саховат каби ғояларга ўз қарашларини илгари сурганида, бошқа бир қатор поэтик санъатлар қатори ирсоли масал татбиқида ҳам маҳоратини кўрсата олган.

Асарда халқона таъбир, ибора ва ҳикматли сўзлардан ҳам самарали фойдаланилган. Бунда, муаллиф сўз замирига ўғит, панд-насихат руҳини сингдиришни ўз олдига вазифа қилиб қўйгандир.

«Ҳибат ул-хақойиқ»ни тадқиқ қилган хориждаги баъзи олимлар унинг бадиий хусусиятлари

мукаммал бўлмаган, фақат ахлоқий таълимотдан иборат бир асар, дея баҳолаганлар. Бундай баҳо ва хулосаларни маъқуллаш анча мушкулдир. Чунки, «Ҳибат ул-ҳақойиқ» туб моҳияти билан бадий ижоднинг асосий талаб ва қонуниятларига жавоб бера олади. Ундаги дидактик руҳ ва ахлоқий-таълимий мазмун, энг аввало, халқчиллиги, ҳаётийлиги ҳамда ўзига хослиги билан диққатни жалб қилади. Муаллиф ўзи илгари сурмоқчи бўлган ҳар бир масалага ақл ва тафаккур назари билан қараб, уларни кўнгил мушоҳадаси орқали ҳал қилади. Мана шунинг учун ҳам асарда мажозий ва образли ифодаларга тез-тез дуч келиш мумкин. Бундан ташқари, Аҳмад Югнакий қўллаган мажозий тасвир ва ўхшатишлар кейинги давр адабиётимизда ҳам кенг ишлатилиб, ўз давомини топгандир.

Ташбиҳ Шарқ адабиётида кенг тарқалган бўлиб, «ўхшатиш» деган маънони англатади. Одатда, шоир ўз фикрини аниқ, жозибали шаклда ўқувчига етказиш учун икки буюм ёки тушунчани ўзаро ўхшатиб баён қилади. Бу ўхшатиш **ҳақиқий** ва **мажозий** бўлиши мумкин. Агар ўхшатиш учун ҳаётий, аниқ буюмлар танланса, уни **ҳақиқий ташбиҳ** дейилади. Ноаниқ, мавҳумий тушунчалар танланган бўлса **мажозий ташбиҳ** ҳисобланади. Масалан, Адиб Аҳмаднинг фалсафий тушунчалари баён қилинган қуйидаги мисраларда ҳақиқий ташбиҳнинг намунасини кўрамиз:

*Йилонтек бу очун йилон ўглагу,
Йўмоққа юмшоқ ичи бўр огу.
Йилон юмшоқ эркан ёвуз феъл тутар,
Йироқ турғу, юмшоқ теб инонмағу.*

Мазмуни: Бу дунё аврайдиган илон кабидир, (уни) ювош, юмшоқ деб йўйсанг, ичи аччик ичимлик каби оғудир. Илон юмшоқ, ювош бўлиб кўринса ҳам, ёмон феъллидир: ювош деб инон-масдан, ундан узоқ туриш керак (58-бет).

Бу мисраларда шоир дунёнинг буқаламунлигини аниқ нарсага, яъни илонга ўхшатади. Маълумки, ташбихнинг тўртта жузви (мушаббих, мушаббихун бих, важҳи ташбих, воситаи ташбих) мавжуд. Мазкур жузвларнинг иштирок этишига кўра ҳам ташбих бир неча турга бўлинади. Ҳамма жузви мавжуд бўлган ўхшатиш “**ташбихи муфассал**” деб аталади. Агар важҳи ташбих тушириб қолдирилса, бу хил ўхшатиш “**ташбихи мужмал**” саналади. Фақат мушаббих ва мушаббихун бихдан ташкил топган ўхшатиш эса “**ташбихи муякқад**” дейилади.

Шунга кўра, юқоридаги байтдаги ўхшатиш “**ташбихи муфассал**”га ҳам мисол бўла олади.

Яна бир ўринда муаллиф дунёнинг ўтқинчилигини таъкидлаб, уни работ (карвонсарой)га киёслайди. Инсонларни эса унга кўниб ўтувчи карвонга ўхшатади:

*Бу очун работ у тушуб кўчгулук,
Работқа тушукли тушар кўчгулук.*

Мазмуни: Бу дунё кўниб, яна кетадиган работдир, бу работга тушиб ўтувчилар кўниб кета беради (53-бет).

Мазкур байтда «очун» (дунё) — мушаббих, «работ» (карвонсарой) — мушаббихун бих, «тушуб кўчгулук» (кўниб яна кетадиган) — важҳи ташбих бўлиб, воситаи ташбих тушириб қолдирилган. Шунинг учун бу хил ўхшатиш «**ташбихи мужмал**» саналади.

Бундан ташқари, ташбихнинг бир неча тури бўлиб, улар **ташбихи киноя, ташбихи маршрут, ташбихи тасвия, ташбихи акс, ташбихи измор** ва **ташбихи тафсил** номлари билан аталади. Қуйидаги байтда эса «ташбихи мутлак» ўринли қўлланилган:

*Ёринги булуттек ё туштек холи,
Дарангсиз кечар бахт ё қуштек учар.*

Мазмуни: Ўткинчи кўклам булутидек ё тушдек қурукдир, бахт тўхтовсиз ўтади ёки қушдек учиб юради (59-бет).

Барча санъат турлари каби ташбих ҳам гўзаллик қонунларига биноан яратилади. Асарда анъанавий ўхшатишлар қайта-қайта учраса-да, аммо муаллиф янгича ўхшатишлар ҳам ярата олган. Масалан, асарнинг муқаддимасида шоир ўз шоҳи Дод Сипоҳсолорбекни денгизга ва ўзини ёмғир томчисига ўхшатади. Бироқ бу томчи шундай томчики, у денгизга тушиб, садафдан қимматли дурга айланади:

*Ўкуш оз теб аймас бедизлар тенгиз,
Булут ҳадя қилса ушоқ қатрани.*

Мазмуни: Агар булут бир томчи сувни ҳадя қилса, денгиз оз ёки кўп демай, тўлкинлана беради (37-бет).

*Тенгизтин каримрак шоҳим минг қата,
Қабул қилса тонг йўқ, бу аз ҳадяни.*

Мазмуни: Денгиздан минг бора улуғ шоҳим бу оз ҳадяни қабул қилса, ажаб эмас, деб умид қиламан (38-бет).

Кейинги ташбих айникса диққатга моликдир:

*Емишсиз йиғочтэк карамсиз киши,
Емишсиз йиғочни кесип ўртагил.*

Мазмуни: Карамсиз, шафқатсиз киши мевасиз дарахт кабидир, мевасиз (ёғочни) дарахтни кесиб ёндиргин (73-бет).

Шоирнинг ташбихлари ранг-баранг ва мазмунлидир. Билимли киши қимматбаҳо олтинга, жоҳил киши арзимас, қалбаки ақчага, билимли аёл эр кишига, билимсиз эр аёлга, билимли иликли суякка, билимсиз иликсиз суякка ўхшатилади:

*Баҳолик динар ул биликлик киши,
Бу жоҳил биликсиз баҳосиз биши.
Биликлик биликсиз қачон тенг бўлур,
Биликлик тиши эр жоҳил эр тиши
Сўнгакка йилик тек эранга билик,
Эран кўрки ақл ўл, сўнакнинг йилик.
Биликсиз йиликсиз сўнгак тек холи,
Йиликсиз сўнгакка сунулмас элик.*

Мазмуни: Билимли киши (қиммат) баҳолик динордир, илмсиз, жоҳил киши қимматсиз емишдир (мевадир). Билимлик киши билан билимсиз одам қачон тенг бўлади, билимлик хотин киши — эр кишидир, билимсиз эркак — хотин кишидир. Сўнгакда илик бўлиши лозим экани каби эр кишига билим керакдир. Эр кишининг кўрки ақлдир, сўнгакнинг кўрки эса иликдир. Илмсиз иликсиз сўнгак каби бўшдир, иликсиз сўнгакка эса қўл урилмайди (40-41-бетлар).

«Ҳибат ул-ҳақойик»да учрайдиган бадий санъатлардан яна бири **ташхис**дир. Шоир ундан жонсиз нарсаларни жонлантириш, яъни шахслантириш учун фойдаланган. Бу ташхислар ўқувчи кўз ўнгида булутнинг «уялиш»и, дунёнинг гоҳ «хўмрайиб», гоҳ «жилмайиш»и, унинг бир қўли билан «бол» тутиб, бир қўли билан «заҳар» тутишини аниқ гавдалантиради:

*Анинг бахшишиндин булут ўптанур,
Бу сўзни бутун чин тутар тушмани.*

Мазмуни: Унинг саховатидан булутлар уялур, душмани эса унинг бу хислатларига аминдир (36-бет).

*Очун кулчерар боз элин қош четар,
Бир элкин тутиб шаҳд бири заҳар қотар.*

Мазмуни: Дунё кулиб боқади, яна қош ва манглайи билан хўмраяди; бир қўли билан бол тутса, иккинчи қўли билан заҳар қўшади (57-бет).

«Ҳибат ул-хақойиқ»да шоир **тажнис**дан ҳам мохирона фойдаланади. **Тажнис** — лафздошликка асосланган санъатлардан биридир. «Тажнис» сўзининг луғавий маъноси жинсини, шаклини бир хил қилиш, яъни жинсдошлашишдир. «Жинос»нинг луғавий маъноси жинсдошлар. Бадиъшуносликда эса тажнис ёки жинос деб нутқда икки ва ундан ортиқ лафздош сўздан фойдаланишга айтилади»²⁹. Туркий шеърятда жуда қадимдан ишлатилган бу санъат Югнакийнинг қуйидаги каби ўнлаб байтларига кўрк бериб турибди:

*Биликтин аюрмон сўзумга ула,
Биликликка, ё дўст ўзунгни ула.*

Мазмуни: Билим ҳақида сўзлайман, сўзимга **қулоқ сол**, илмли кишига ўзингни **яқин тут** (40-бет).

*Аё ҳукмин очун тоба ўггучи,
Йириб муни берар яна ўггучи.*

²⁹Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. -Тошкент, 1979, 26-37-бетлар.

Мазмуни: Эй, дунёга ҳукм қилувчи ва уни **бошқарувчи**, ҳар нарсани (бир оз) ато қилиб яна **қайтариб олувчи** (худо) (90-бет).

Юқорида келтирилган мисолларнинг биринчи байтида «ула» — «қулоқ солмоқ» ҳамда «яқин тутмоқ», яъни «боғламоқ» маъноларида қўлланган. Иккинчи байтдаги «ўггучи» — «бошқарувчи» ва «қайтариб олувчи» маъноларини билдиради. Шунингдек, қуйидаги байтда ҳам тажнис аломати кўзга ташланади:

*Ёзуғлуқ кишининг ёзугин кечур.
Адоват кўкини қазип кес кечур.*

Мазмуни: Гуноҳкор кишининг гуноҳини кечир, адоват илдинини қазиб ташла, кес ва қўпориб ташла (75-бет).

Биз юқорида тажниснинг фақат битта тури, яъни тажниси томга тегишли бўлган байтларни кўрсатиб ўтдик, холос. Ҳолбуки, Адиб Аҳмад тажниси музориъ, тажниси зойид, тажниси мукаррар каби турларидан ҳам фойдаланган. Масалан:

*Баҳолик динар ул билимлик киши,
Бу жоҳил биликсиз баҳосиз биши,—*

байтида тажниси музориъ мавжудлигига гувоҳ бўламыз (40-бет).

Таносуб. Мумтоз поэтикага доир бир қатор манбаларда бу санъат мууроот-унназир номи билан юритилади. Шунингдек, уни «этлоф», «мувохот», «тавфиқ» деб ҳам атаганлар³⁰.

³⁰ Исҳоқов Ё. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар. Таносиб. «Ўзбек тили ва адабиёти», №6, 1970, 72-бет.

Адиб Аҳмад бир байтида шундай ёзади:

*Асал қайда бўлса била ариси,
Ари захри тотар асалтин уза.*

Мазмуни: Асал бор ерда ариси ҳам бирга бўлади, асал туфайли (кишига) ари захри ортиқ тотийди (88-89-бетлар).

Бу байт таносиб талабларига тўла мувофиқ келади.

Истиора — «бирон нарсани омонатга олмоқ» деган маънони англатади. Яъни сўзни ўз маъносида эмас, балки мажозий маънода қўллаш санъатидир. Кўпинча бу икки маъно ўхшашликка асосланади. Шу жихатдан истиора ташбиҳ санъатига яқин туради. Бунда фақат ўхшовчи ифодаланади ва у маъно жихатдан ўхшатишмишни ҳам ўз ичига олади. Аҳмад Югнакий ҳам мазкур санъатдан унумли фойдаланган. Масалан:

*Такаббур либосин кийип оз солин,
Кериб халқда кўксунг, озурлаб тилин.*

Мазмуни: Кибрлик либосини кийиб, кўксингни халққа кериб, тилинг билан озор беришдан сақлан (66-бет).

Умуман, асарда сўзларнинг ўз маъноларидан ташқари, уларни кўчма маънода қўллаш кўп учрайди. Жумладан, балова азоб ўрнида «ўт», хурсандчилик, бахт ўрнида эса «қизил юз» қўлланганлигини, «саодат йўли», «мурувват йўли», «кўнилик тўни», «адоват кўки», «ғазаб ўти», «ҳалимлик суви», «вафо кўли», «меҳнат ўти» каби истиораларни учратиш мумкин.

Қайтариш санъати — бадий санъатлар ичида «энг мумтоз ва макбулларидан бири»³¹. Бу усул мумтоз поэтикага доир асарларнинг аксариятида

³¹ Исҳоқов Ё. Классик адабиёт поэтикасида маълумотлар. Тарди акс. «Ўзбек тили ва адабиёти», №6. 1971, 81-бет.

раддул-ажуз ил-ас-садр, баъзиларида мутобика, ай-римларида эса **тасдир** деб аталган.

«Ҳибат ул-хақойиқ»да бу санъатнинг хилма-хил шакллари мавжуд:

1. **Радд ус-садр ил-ал-ибтидо** (байт бошидаги сўзнинг иккинчи мисра бошида келиши):

*Кудазгил тилингни, кел оз қил сўзунг,
Кудазилса бу тил кудазлур ўзунг.*

Мазмуни: Тилингни тий, сўзингни қиска қил, бу тил тийилса, ўзинг ҳам сақланасан (49-бет).

*Билик бирла бил(и)нур саодат йўли,
Билик бил саодат йўлини була.*

Мазмуни: Билим билан саодат йўли очилади, шунга кўра, илмли бўл, бахт йўлини изла (40-бет).

*Билик бил ўсанма бил ул ҳақ расул,
Билик кимда эрса сиз арқанг теди.*

Мазмуни: Билимли бўл, ҳеч қачон эринма, Ҳақ расули (пайғамбар) ким илмли бўлса, уни сиз мақтанг деб айтди (43-бет).

2. **Радд ус-садр ил-ал-ҳашв** (байт бошидаги сўзнинг мисра ўртасида келиши):

*Йилонтек бу очун йилон ўглагу,
Йўмоққа юмшоқ ичи бўр огу.*

Мазмуни: Бу дунё аврайдиган илон кабидир (уни) ювош, юмшоқ деб йўйсанг, ичи аччиқ ичимлик каби оғудир (58-бет).

3. **Радд ус-садр ил-ал ажуз** (байт бошидаги сўз (садр)нинг иккинчи мисра охири (ажуз)да такрорланиши):

*Кўнилик тўнин кий, кўюб эгрилик,
Кедим тўн тўлуси кўнилик тўни.*

Мазмуни: Тўғрилиқ тўнини кий, эгрилик тўнини еч, киядиган тўн (кийим)нинг яхшиси тўғрилиқ тўнидир (51-бет).

Талмеҳ — маънавий санъатлардан бири бўлиб, унинг асл моҳияти бирор асар ёки тарихий ва афсонавий қаҳрамонлар, ёхуд бирор тарихий ва ижтимоий воқеаларга санъаткорона ишора қилишдир.

«Кутадғу билиг»да бўлганидек, бу санъатнинг намуналари «Ҳибат ул-хақойиқ»да ҳам учрайди. Қуйидаги мисралар талмеҳ усулида яратилган:

*Салобат ичинда Умар тек жувон,
Саховат, самоқат тутар Усмоний,
Тетикликда кенду(в) аёзтин ўзуқ,
Дод инсоф тутар чин Ануширвоний*

Мазмуни: Салобат ва қувват бобида Умардек навжувон, кучлидир, саховатда эса Усмондек юксакдир. Унинг тетиклиги, сезгирлиги аёз(фазо)дан юксак, инсоф ва додга етишда Нўширавондекдир (36-бет).

Таъдил. Бу сўз «тўғриламоқ» маъносини билдириб, шеърда содда отларни тартиб билан келтириш санъатидир. Жумладан, Аҳмад Югнакийнинг қуйидаги байтларида ҳам таъдил санъати ишлатилган:

*Сиёсат, риёсат, киёсат карам,
Саёдат ула адл эшит, уқ муни.*

Мазмуни: **Сиёсат, бошқарув** ва **раҳбарлик** ишларида (у) йўл кўрсатувчи (машъал)дир, буни эшит, тингла (37-бет).

*Ул ул ақл, уқуш ҳуш хирадқа макон,
Билик маъдани ҳам фазилат кони.*

Мазмуни: У **акл**, **хуш**, яхши **хислат** маконидир, билим манбаи ҳам фазилат конидир (35-бет).

Тансиқ ас-сифат. Бу санъат шеърда тасвирланаётган шахс ёки нарсага хос белгиларни кетма-кет келтириш, уларни бир неча жиҳатдан тасвирлашни назарда тутати. Масалан, Югнакийнинг:

*Яна мажд, мурувват, футувват угон
Ато қилди шоҳимга бу жумлани.*

Мазмуни: Яна ҳар ишга қодир, мурувватли, саховатли улуғ Тангри, бу барча хислатларни шоҳимга ато қилди (37-бет) байтида Тангрига хос сифатлар, унинг ҳар ишга қодирлиги, мурувватлилиги ва саховатлилиги кетма-кет санаб кўрсатилган.

Дарҳақиқат, туркий халқлар исломни қабул қилгач, туркий тил форс ва араб адабиётларидан янада кенгрок таъсирланиб, умумий мавзулар, ўхшаш шакл, услуб ва усулларга эга бўлди. Лекин, бу жараёнда шунчаки эргаштиш ва тақлидчилик рўй бермади. Ҳар бир тил ўзининг табиий ривожланиш йўлларига эга бўлганидек, ҳар бир адабиёт ҳам ўз қиёфасини намоён қила олди. Буни фақат ғоя ва образлар оламида эмас, балки бадиий тасвир усуллари ва маҳоратда ҳам кузатиш мумкин. Шу маънода Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавийлар қатори Аҳмад Югнакий ҳам ўзининг ижодкорлик вазифаси ва бурчини шараф билан адо эта олган эди. «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг бадиий хусусиятлари ҳам шундай дейишга етарли даражада асос беради.

ХУЛОСА

Узоқ асрлик тарихга эга бўлган қадимги туркий адабиёт ҳам ўзига хос тараққиёт босқичларини босиб ўтган. Бу адабиётнинг янги-янги ютуқларга эришиши ва ривожланишида халқ, ватан, дунё ҳақидаги умрибокӣй ғоялар билан бир қаторда, ислом дини ва маърифати ниҳоят даражада аҳамият касб этган. Саккизинчи, тўққизинчи асрдан эътиборан юзага келган тасаввуф таълимоти эса, бу адабиётнинг илгарилаши ва умуминсоний муаммоларни хал этишда янада муҳим рол ўйнади. Мана шунинг учун ҳам туркий адабиётнинг атоқли вакиллари халқ, жамият ва юрт келажаги йўлида турли ҳаётӣй муаммоларни бевосита дин ва тасаввуф ҳақиқатлари билан боғлик ҳолда ёритишга алоҳида эътибор бердилар. Бу гап XII-XIII асрларда яшаб ижод этган мутафаккир адиб ва валисифат зот Аҳмад Югнакийга ҳам тўла дахлдордир. Унинг «Ҳибат ул-хақойик» манзумаси адабиётимизда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг»идан кейин яратилган энг ноёб адабий ёдгорликдир. Алишер Навоийнинг «Насоим ул-муҳаббат» асарида Адиб Аҳмадга махсус ўрин ажратилиши ва ижодидан намуналар келтирилиши унинг ҳам шоирликда, ҳам мутасаввиflikда катта обрў-эътиборга эришганлигидан гувоҳлик беради.

Адиб Аҳмаднинг яшаб ижод этган даври ва адабий муҳити кейинги пайтларда баҳсу мунозараларга сабаб бўлган бўлса-да, унинг ижоди, хусусан, «Ҳибат ул-хақойик» асари ўтмиш тарихимизда доимо ўқувчилар диққатини ўзига жалб этиб келганлиги мунозарасиз ҳақиқатдир.

XX асрга келиб бу асар Фарб тадқиқотчиларининг эътиборини ҳам ўзига тортди. «Ҳибат ул-хақойик» бўйича туркий халқлар олимлари томонидан амалга оширилган

барча ишлар инобатга олинса, югнакийшунослик деган фан соҳаси шаклланганлигига шубҳа қолмайди. Усмонли турк тадқиқотчилари «Ҳибат ул-ҳақойиқ»ни кенг кўламда тадқиқ этиш билан бирга уни нашр этишда ҳам пешқадамлик қилганлар. Бу ўринда, айниқса, Н. Осимбек, Р.Р. Арат хизматларини алоҳида таъкидлаш жоиздир. Ўзбекистонда Адиб Аҳмаднинг ҳаёти ва ижоди ўтган асрнинг 20-йилларидан буён ўрганилиб келинмоқда. Шунинг учун ўзбек китобхони Адиб Аҳмаднинг таржимаи ҳоли, адабий шахсияти ва ижоддаги ютуқлари ҳақида маълум тасаввурга эгадирларки, бу А. Фитрат, Э. Рустамов, Қ. Маҳмудов, Н. Маллаев, А. Ҳайитметов ва бошқа заҳматқаш олимлар меҳнатларининг натижасидир.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг тил хусусиятларини текширган олим Қ. Маҳмудов «Ҳибат ул-ҳақойиқ» XII аср охири ва XIII аср бошларида ёзилган, сўфизм руҳи билан суғорилган дидактик асардир»¹, - дейди. Ҳақиқатдан ҳам, асарда нафақат тасаввуф руҳи, балки ислом дини асосларига суяниш ва у ёки бу муаммони исломий нуқтаи назардан ҳал қилиш майллари ҳам маълум бир ўринни эгаллаган. Шўро замонларида эса бундай асарларни ҳар томонлама кенг ва холис ўрганиш имкони мутлақо чегараланган эди. Шу туфайли ҳам «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг ахлоқий дидактик мазмуни ислом ва тасаввуф дидактикасидан ажратилиб баҳоланган ва талқин этилган. Буларнинг барчаси Адиб Аҳмад ўз олдига қўйган бош мақсадга зидлигини изоҳлашга ҳожат йўқ, албатта. Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгач, мумтоз адабиётимиз, хусусан, диний-тасаввуфий адабиёт вакиллари ижодиётига бўлган муносабат ва қарашлар бутунлай ўзгарди. Бизнинг тадқиқотимизни ана шу ўзгариш ва қарашлардаги янгиланишнинг бир самараси дейиш мумкиндирки, ундан келиб чиқадиган хулосаларни қисқа тарзда қуйидагича ифодаламоқчимиз:

¹ Маҳмудов Қ. Кўрсатилган асар, 173-бет.

Биринчидан, Ахмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ» асари худди «Девону луғотит турк», «Қутадғу билиг» ва «Девони хикмат» каби асарларга ўхшаб туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг қимматли адабий бойлигидир. Шунинг учун ушбу панднома тарих синовларига дош берган ҳолда авлоддан-авлодга ўтиб, бизгача етиб келган. Унда ифодаланган ахлоқий, маърифий ва фалсафий маънолар фақат ўтмиш учун эмас, балки ҳамма даврлар учун ҳам тарбиявий ва таълимий қимматга эгадир.

Иккинчидан, «Ҳибат ул-хақойиқ» Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» дostonидан кейин қадимги туркий тилда ёзилган иккинчи панднома ҳисобланади. У шакл ва мазмун жиҳатидан «Қутадғу билиг»нинг маълум бир таъсирларини ўзида ифода этган. Шунинг учун биз ўз ишимизда бу масалага диққатни қаратиб, олдин айтилган шу хусусдаги фикр-мулоҳазаларни кенгайтиришга ҳаракат қилдик.

Учинчидан, «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг маъно ва мазмуни тўғрисида тадқиқотчилар томонидан асосли мулоҳазалар илгари сурилган бўлса-да, аммо у тўла-тўқис ёритилгани йўқ эди. Айниқса, унинг диний, тасаввуфий моҳияти ва мавзулари деярли текширилмаган. Биз эса бу муаммони атрофлича тадқиқ қилдик.

Тўртинчидан, мумтоз адабиётимиздаги у ёки бу асарнинг бадиияти текширилганда, Шарқ поэтикаси қонун-қоидалари ва мезонларига таяниб иш юритиш адабиётшунослигимизда яхши анъанага айланиб қолди. Биз ҳам «Ҳибат ул-хақойиқ»нинг бадиий хусусиятлари ва ҳақиқат мезонларини ёритишда шундай йўлни танладик ҳамда ташбех, тазод, истиора, ташҳис, ирсоли масал сингари бадиий санъатларга суяниб, Адиб Аҳмаднинг шоирлик маҳоратини гавдалантириб бердик.

Бешинчидан, ахлоқ-одоб, илм ва ҳақиқат, нафс тарбияси ва комиллик каби мавзуларда ёзилган шеърӣ асар шундай йўналишдаги бадиий ижод намуналарининг дунёга келишига таъсир ўтказмас-

дан қолмайди. Шу пайтга қадар «Ҳибат ул-хақойик»нинг мумтоз адабиётимизга бўлган таъсир излари ва Адиб Аҳмаднинг пурҳикмат сўзларидан илҳомланиб, қандай асарлар ёзилгани ҳақида бирон манба учрамайди. Шундан келиб чиқиб, китобда М.Ф.Кўпрулу, Н.С.Банарли тадқиқотларига суянган ҳолда баъзи фикр-мулоҳазалар илгари сурилди.

Олтинчидан, туркий халқларнинг тарихи, тили, уларнинг диний, ижтимоий-маданий ҳаёти, адабий анъаналари ва дунёқарашларини билиш учун ҳам «Ҳибат ул-хақойик» бебаҳо ёдгорликлар қаторида туради. Асар ҳажман кичик бўлса-да, кўп ўрганиш ва кўп илмий тадқиқотлар олиб боришга тўла лойиқдир. Адиб Аҳмад асарида етакчи мавзу бўлган оқил, одил ва комил инсон масаласи, бугун ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. «Ҳибат ул-хақойик»даги ҳикматли сўзлар, панд ва ўғитлар жамиятимиздаги салбий иллатларни, ноқисликларни, инсонлар орасида учрайдиган маънавий қашшоқликни баргараф этишга ёрдам кўрсатиши шубҳасиздир. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек, «Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди»².

Хуллас, Аҳмад Югнакийнинг инсонларни маънавий етукликка чорловчи сермаъно ижоди, яъни «Ҳибат ул-хақойик» номли ҳикматли асари бугунги миллий ўзликни англаш ва баркамол авлодни тарбиялашдек муҳим вазифани бажаришга хизмат қилиши билан ҳам ўта қимматлидир.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. -Тошкент, 1997, 151-бет.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА	3
I. АҲМАД ЮГНАКИЙ ЯШАГАН ТАРИХИЙ ҲАЁТ ВА «ҲИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ»НИНГ ЎРГАНИЛИШИ	8
«Ҳибат ул-хақойиқ»нинг нусха ва нашрларига доир	32
II. «БИЛИК БИРЛА БИЛИНУР САОДАТ ЙЎЛИ...»	36
Ислом, Қуръон, ҳадис ва «Ҳибат ул-хақойиқ»	52
Тасаввуф ва «Ҳибат ул-хақойиқ»	64
III. «ҲИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ» БАДИИЯТИ МАСАЛАЛАРИ	74
ҲУЛОСА	107

Илмий-оммабоп нашр

Хўжанова Гулчехра Ураловна

**“Ҳибат ул-ҳақойиқ”
ҳақиқатлари**

Мухаррир *Мейлижон Садиров*

Мусаввир *Уйғун Солиҳов*

Бадий мухаррир *Анатолий Бобров*

Техник мухаррир *Мирзиёд Олимов*

Компьютерда саҳифаловчи *Андрей Биляк*

ИБ №4048

Босишга 25.10.2001 й. да руҳсат берилди. Бичими 84×108 $\frac{1}{32}$,
Таймс гарнитурa. Офсет босма. Шартли босма табоқ 5.88. Нашр босма
табоғи 7,0. Адади 1000 нусха. 123-2001 рақамли шартнома.
Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № К-9041.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг Фафур Фулом
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг ижарадаги
Тошкент матбаа комбинатида босилди. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси 30.